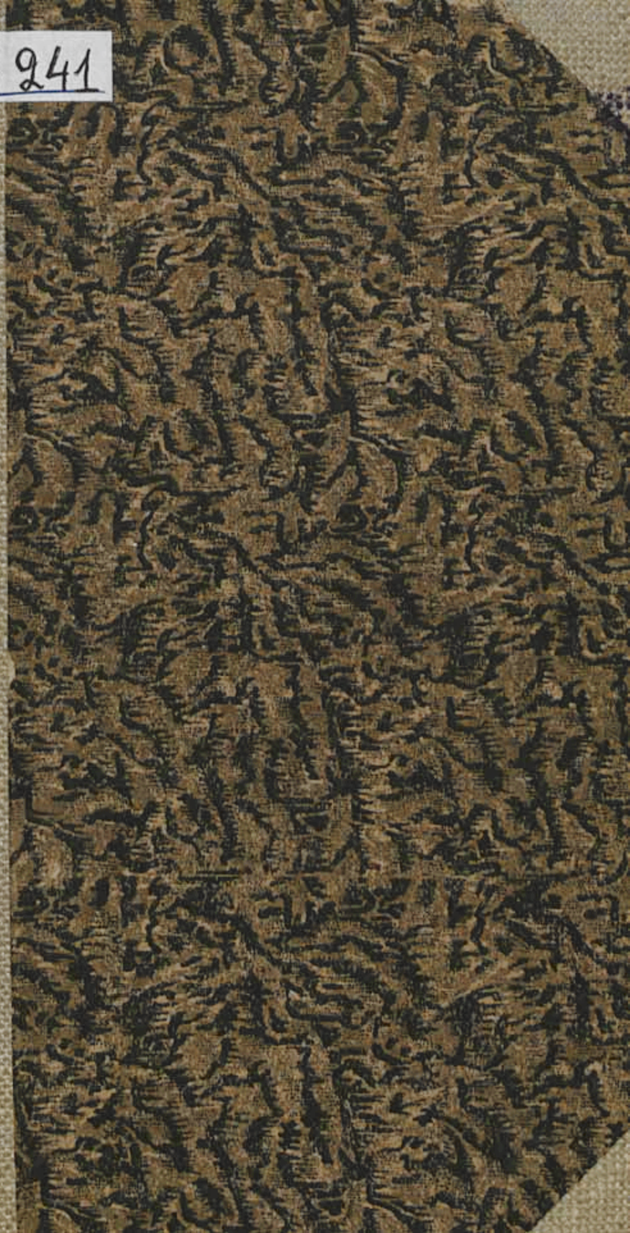

МАКСІМ ГАРЭЦКІ.

ДЗЬВЕ ДУШЫ

Вільня — 1920.

МАКСІМ ГАРЭЦКІ.

Дзьве душы

Повесьць.

Вільня 1919 г.

I.

Памешчык сярэдняй заможнасьці пан Абдзіраловіч заўдавеў у 1890 годзе дужа трагічна.

У адну душную, цёмную летную ноч варочаўся ён з жонкаю дамоў з баля, на якім гуляла шляхецтва з усяго павету.

Баляваньне было вялікае. Шампанскае лілося, як рака. Клум, гоман, грыменьне прывезенага з N. аркестру далёка нясьліся з ярка асьветленага панскага палацу па старыннаму заглохламу парку, насаджанаму рукамі падданых за каралём Панятоўскім, пералятали заплытае возера з шумячым чаротам і трапетна шэпчучым уноччы трасьнікам, каціліся, засмутнела слабнучы, цераз сонны фруктовы сад і каналі на дварох сьпячай вёскі.

Сярод агульнай нясудзержнай весялосьці і скокаў, пад налезаньнем начы і музыкі, маладую, нэрвовую паню зьняцейку агарнуў незьясьнімы сум, і яна вельмі напужала мужа, настойліва бажала зараз а зараз ехаць дамоў, дзе аўстаўся іх першачок, трох месяцаў Ігналік.

— Але-ж, дуся,—уставаў з-за картэўнага століка, прабаваў разсеяць прадчуцьці аб няшчасьцю агорчаны панмуж,—яшчэ гэтак рана... Усё спакойна... У нас зыйшлася добрая партыя...

Паня раптам уся задрыжэла. Сьлёзы пырскнулі з воч і абпяклі яго руку.

— Ігналік мой!.. Ігналік... Барджэй дамоў, да яго...

Дзіўной трывозе і клопату маладой жонкі баляваньнікі надта не падзівілі і бяз думак гулялі аж да шэрай гадзіны раньня, калі мужыкі, схапіўшы косы, беглі ў макраватай імгле золку на сенажаць і прыкра чулі на хаду слабнучыя гукі паньскай гульні.

А накованае прадчуцьцё не ашукала яе: сярод чорнай цямноты, у Чартовым Барку, а поўначы на іх бяз меры сьмела напалі імсьлівыя людзі і бяз сьледу уцяклі.

Коні паціху і асьцярожна пераступалі па дарожнаму лесавому карчэўю, вадзілі вушмі і чуючы пырскалі. Фаэтон гоцаў і гутаўся. У няцямлівай дрыготцы прытулілася да мужа паня.

Нешта крэхнула, штосьці зашумела... І блізюхтынька ў лесе, каля дарогі дзіка гэйкнулі, схапілі коні за паводзьдзе і першы раз дзіўна і галасна вухнулі ў лесавой нямой цішы калом па будцы фаэтона, прабілі яе.

Другі раз меркавалі пану і далі ў вісок яго жонцы.

Коні ірвануліся на-дыбкі і быццам шалёныя паляцелі. Жудасна, як зьвер, роў здурнелы пан, сьціскаў ліпкімі ад крыві пальцамі халадзеючы бязвольны труп. Хурман зьнямеў ад страху і сударжна упінаўся нагамі, намагаўся, каб не зваліцца з казлоў, не адарваць абкручаных вожкамі рук.

Сонныя птушкі неспакойна, нездаволена трапыхалі крыльлем у макушках сярод нявіднага ў чарноце вецьця.

...Ігналік астаўся нядужы сірацінка. Пан Абдзіраловіч атупеў з гора і злабы на падазрываных забойцаў з вакалічных сялян, забіўся пасьля хаўтур у габінэт з каньяком і цыгарамі, здаецца зусім забыўся аб быцьцю дзіцёнка.

Верныя слугі узялі ў панскі двор мамку з далёкай вёсачкі, а з ёю і яе дзіцёнка-хлопчыка, панічовага блізка што аднадзёньнічка.

У дзяціным пакойчыку паставілі яшчэ адну калыску, насьпех зьбітую дваровым сталяром і надта нявыгодную побач з прыгожанькай люлечкай паніча. Але-ж абодва дзіцянёткі былі амаль неадзначныя і абодва—у поўным загадзе мамкі.

— Еж, пі, ні аб чым не клапаці! — сказаў неяк раз пан мамцы; — толькі

аднэй прашу ласкі ў цябе: не рабі няроўнасьці ў дзяцёх, калі будзеш карміць і даглядаць.

Сказаў і ўзноў забіўся у габінэт.

Маланьня была ціхая, маўклівая, але разумная і рахманая баба, жонка здадзенага ў салдаты і ў скорым часе памёршага там мужыка, і прыйшлася як-раз да новага жыцьця.

Добра гадаваліся хлопчыкі. Ігналік падыймаўся на ногі дужым і харошым мальцом. Трошку слабейшы і цішэйшы быў Маланьнін Васілёк.

Дзеці дружылі, бавіліся разам, гулялі, як браткі, слухалі Маланьніны казкі і не хацелі спакідацца, калі прывязьлі ў двор паважнага настаўніка ў даўгім чорным сурдуце і акулярах, каб вучыў паніча пісьменству.

Нянька любіла свайго панічочка нязвычайна. Здавалася, яна любіць яго болей, чымся роднага сына.

І дзіўныя чуткі папаўзьлі былі ў далёкай вёсцы, але, добра, да пана ніякае дзейканьне адтуль не дахадзіла.

І ён гардзіўся Ігнасём, чуў у ім сваю белую костку і сінюю кроў, сваю пароду.

Толькі адзін раз, адзін нядобры мамэнт быў, здалося Маланьні, як быццам пан занадта доўга і пільна а пільна углядаецца ў Ігналька і на вялікую кар-

ціну на сьцяне, дзе быў намалёваны сам і з нябошчыцаю жонкаю...

Васілёк, каб хацеў, мог-бы выйсьці на панскага лакея, кухара ці навет аканома, адылі матка, як слова наўмысьля, выдаляла яго ад сябе, і як дайшоў сямёх гадкоў, хлопчык бегаў падпаскам у старога Яромы, пасьвіў авечкі.

Яна давала яму, сустрэўшыся, смачныя гасьцінцы з панскага ужываньня, але была стродкая. Яна ня любіла, калі ён вельмі часта залучаў у панскі дом і уважала бачыць яго ў людзкой хаце або ў будцы ў дзеда Яромы за фруктовым садам на папасе.

II.

Поезд прыйшоў у Маскву са спазьненьнем, і прапаршчык Абдзіраловіч быў здаволены, што прыехаў ураньні, а ня ўноччы.

Навет шкадаваў спакідаць зацішнае купэ.

Ноч мінулася так добра. Ехалі яны толькі ўдвох, у купэ першае клясы, куды і яму дазволілі сесьці, як хвораму; унізе — грэбліва маўклівы, панскае пароды гвардзейскі афіцэр, а на спальнай паліцы—ён, «прапаршчык армейскі».

Шпарка імчаўся поезд сярод ціхой ліпнёвай начы. У расчыненае вакно блішчэлі далёкія, далёкія, рэдкія зорачкі

з чорнага густога і цёплага бяздоньня. Унізе за вакном, хапаліся уцячы назад курганкі і лагчыны з паснулымі кустамі, прыніклым на нач да зямлі жытам і араматнаю травою; сунуліся, аставаўшыся, цёмныя стаўбы з дратамі, што плывуць патроху ўгару, то раптам ськідаюцца ўніз і ўзноў то паволі, то барджэй усплываюць з мёртвым блісканьнем ад сьвятла ў вакне.

Некампанейскі папутнік Абдзіраловіча паважна зьняў з сеткі падарожную лазобачку, звонка адамкнуў яе, дастаў пакуначкі з ядою, расклаў на століку, выцягнуў бутэльку і чарачку, не ўважаў на троху нясьціплы пагляд суседа з паліцы, і пачаў апетытна са смакам есьці вялікі кавалак пражонага парасяці, — хрупаў зарумянянай скурачкай,—потым— нейкую дзічыну, тварожнічкі, піражкі. Доўга абчышчаў жоўтую, прыгожую, надта вялікую ігрушу і чмокаў, ад'ядаў буйныя, сакавыя кускі.

Абдзіраловіч пашуршэў газэтаю, каторая тхнула сьвежаю друкарскаю фарбаю, зморана паляжаў нейкі час у нярухомых моўчках з выцягнутымі уздоўж цела рукамі і неадназначнаю думкаю.

Гвардзеец выцер чырвоны, мягкі і губасты рот (на верхней голенай губе, збоку, чорная барадавачка) салфеткаю з вялізнымі на ёй ініцыаламі пад каро-

наю; потым ручніком — пульхлыя, холеныя рукі і пачаў усё класьці назад у лазобачку.

Абдзіраловіч меў ваўчыны апетыт за ўвесь час лепшаньня пасьля хваробы, і цяпер надарма з ім змагаўся, глытаў сьлюню, чуў нейкую зьнялюбеласьць да гвардзейца, што сам ня можа гэтак пад'есьці.

Закурыў папіроску і высунуўся ў вакно пад прыемны халадок лёгкага дзьмуханьня ночы.

Пасьля месяца цяжкой хваробы ў дывізійным лазарэце, пасьля мучэньняў і турбот на пазыцыі, дзе быццам у захвіцэньню быў даўнейшы, маладых лецяў, дух яго, пасьля прыкра-надакучлівай марудносьці на пунктах і вакзалах, доктарскіх камісіях, ён з радасьцю і бязклопатным чуцьцём лёгкасьці і спакою ў ачунялым целе ўглядаўся ў соннае поле і дыхаў araматам сена і красак. Яму здавалася, што ізноў адраджаецца да жыцьця... Заварочаліся ўспаміны аб далёкіх гадох маленства, калі, аднойчы, уцёк з двара ў поле, глядзеў, як косяць сена, абедаў з касцамі і качаўся на сьвежым пахучым сене, бегаў басаnож па колкай сенажаці.

Ах, як гэтыя думкі і гэтая прынадная ноч сярод палёў, у грымячым поезду, на мягкіх, зыбкіх падушках, ах, як

ізноў захвалявалі яны сэрца, што узята ад зямлі і вечна туды, да яе цягнецца, ёю вабіцца і да яе гукае сярод чужога і няпрыемнага.

Гвардзеец выйняў коўдрачку, падушачку, пазваніў праваднiку і з яго па, маганьнем асьцярожна зьдзеў бліскучыя, кволыя боцікі; потым, адпусьціўшы яго, разьдзеўся, склаў сьцеражліва фрэнч, ськінуў з яго пухавінку, лёг, увінуўся і заснуў з маленькім сьвістаньнем у носе.

З грыменьнем налятаў поезд на масты, паціху сіпеў падгару, лёгка імчаўся па раўнядзі сярод чорных кучак хат і садоў, дзе там-а-там блішчэлі жоўценькім і ціхім вясковым сьвятлом вакенцы, а далёка, у розных канцох, чуваць было, гаўкалі сабакі ў невядомым рускім сяле.

Лятуцелася аб працы ў вольнай старонцы, аб дзеяльнасьці...

Усё здавалася цяпер харошым, ясным і духоўна, незьясьніма на словах, зразумелым.

Навет абраз грознага, няправеднага бацькі, каторы адрокся ад народалюбца і апрашчоніка і быў рад, што яго выкінулі з універсытэту, навет ён ня быў цяпер балючым яму зданьнём.

І гледзячы на гэтага сытага, крывістага гвардзейца, ён з сумнымі думкамі нагадаў баявы вучастак свае роты ў Палесьсю, у лесе і балоце... Рота таяла.

Цынга і крываўка адменялі яе склад так скора! І ах, — тыя часы, калі пад вясну запаланілі роту быўшыя жандары, і кадравыя з запасных батальёнаў... І ах,- тыя часы, калі вялікаросы пабілі капітана N. — украінскага самасьційніка... І ах,—тыя часы, калі мусіў з фальшам на душы ўмаўляць людзей, каб цярпліва знасілі гэтае абрыдлае жыцьцё...

Ен пачуў прыкрасьць і што чырванее, адылі зараз уздыхнуў лёгка і спакойна.

— Лепшаю, — казаў ён сам сабе, адхіляючыся ад вакна і кладучы замест падушкі шэрую, шорсткую, але якую-сь люба-блізкую шынэль;—лепшаю!

Ураньні, пад Масквою, прачнуўся ціхамірны і здаволены ўсім наўкола і сваёй доляю.

А па небу хадзілі хмары, ужо курыўся ля закапцелых фабрычных комінаў дробны дожджык і часам гусьцеў і буйнеў.

— У дождж прыехаў: шчасьце, — думаў сабе.

Калі злазіў па сходнях на пэрон, заўважыў і пачуў, што дужэй ступаюць ногі, што ня дрыжаць так, як там, палохаючы, дзе падсаджавалі яго ў вагон санітары Чырвонага Крыжа.

Абдаўся вагзальным клумам і сумятлівасьцю.

Беглі нашэльнікі, важка пхнулі вялізазны воз скрынак, вузлоў і кошыкаў. Дробненька стукалі ножкамі даўно нябачаныя гарадзянкі.

Ціхамірны і здаволены сабою пазіраў на іх, уцяшаўся, што ня чуе таго даўнейшага, што пачынаецца так салодка і прыгожа, а мае па сабе нуду і пусткі.

У буфэце праштурхаўся, сярод падарожнікаў і груду рэчаў, да стала і прасіў чорнай, крэпкай кавы.

Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі заўважыў наўпроці сябе і спакойна і лёгка адхіліў вочы, зьбялелы, лёгкі і шчыры пасьля хваробы. І пачуваў яшчэ на сабе той радасна-вясёлы, ціхі сьмех бліскучых дзявоцкіх вачэй. А не глядзеў і уцяшаўся, што зрабіўся новым, другім.

На галоснай, макраватай, клумнай і сумятлівай вуліцы доўга, доўга дарма чакаў сярод сярдуючых і раздражнёных людзей, прапусьціў некалькі паўнюхтанькіх вагонаў трамвая, быў, аднак, цярпліва-спакойны і з цікавасьцю прыглядаўся, ці няма чаго новага цяпер, у часе волі, на гарадзкой вуліцы.

І нічога, заміляўся з усім, хаця-ж возьнік быў не па кішані, хаця-ж грошы было надта мала, і яго, зьведаўшага ўсю салодкасьць пралетарскага быцьця (кал

пагневаўся з бацькам), цяпер, у шынэлі афіцэра, хаця і ня лічуць, можа быць, за ворага, але не прыймаюць і за свайго брата.

III.

Блізка два месяцы прайшло у Маскве, ў лазарэце, у прыкрым чаканьню, калі пашлюць лячыцца на Каўказ.

Афіцэры бязмальна усе мелі радню у горадзе, безмальна усе былі болей-меней здаровыя, (яго такога, як быў вольнаапрадзеляючымся, зараз пагналі на фронт), блізка што ня жылі у лазарэце, прыходзілі толькі абедаць, вячэраць і зрэдку пад раньне на начлег, калі ён, устаўшы, пазіраў у вакно на пустую вуліцу, на дворніка у белым хвартуку з мятлою у руках і на рэдкіх, марудна паўзучых дамоў, змораных начавых возьнікаў.

І гэтая адзінота была яму да спадобы.

Толькі дужа не давалі спакою мухі, і Абдзіраловіч выходзіў у садок у будачку, абвітую дзікім вінаградам—ці чытаў кніжку, ці проста сядзеў на сонейку. Хворае цела перашкаджала думаць, і было толькі адно троху-многа рэльефнае чуцьцё: бурлячая рэвалюцыя праходзе, вось, міма...

А ўжо значна ачуняў, ужо ня мучыўся на жывот, ня млеў, і было досіць

добра. Ужо іншы раз у-вечары ішоў слухаць музыку, ці сядзеў у сквэру, хадзіў сярод людзей—і ўсё уцяшаўся з свае вольнасьці і незалежнасьці.

А час ішоў, і робілась ня дужа цёпла, навет у горад убіваліся гукі і фарбы недалёчкай восені. Паменьшала мух, але-ж кусаліся яны вельмі балюча і ліплі, як смала.

Чарод адпраўкі не падхадзіў, і тонкая, маўляў, джгала вужакі, нуда на незлавімае мгненьне датыкалася да сэрца і надта пужала.

За сталом афіцэры гаманілі аб хамстве народу; пад мазкаю прылікі, але са злосьцю у душы, як быццам жартліва, сьпіраліся аб палітыцы з *таварышам-няняю*, што насіла стравы на стол, ці вылічалі волю пакарнейшаму і найцішэйшаму бежанцу, *таварышу-санітару*, каторы не разумеў, аднак, за якую волю ён зьнялюбеў *ім.

Можна было йзноў распусьціцца з нэрвамі. — «Трэба барджэй, барджэй выезджаць»,—думаў Абдзіраловіч, седзячы у сквэру і гледзячы на гуляньнікаў.

Нейкі работнік, у сіняй замасьленай блюзе, пад выпятранай шынэлькаю без пагонаў, ішоў, хапаўся; ён пацягнуў за сабою пагляд сваім, здаецца, надта знаёмым абліччам.

— Васіль! - гукнуў зняцейку для сябе Абдзіраловіч, і работнік прыстоіў, пазнаючы яго.

— Ігнат Восіпавіч?! — з нясьмелаю радасьцяй прамовіў ён; ня ведаў, парукацца яму ці не.

— А я, а я, любы Васілёк, я самы! А як-жа рад нячаканай сустрэчы з табою у чужой Маскве!—і абшчапіў яго тчыраі і проста. Пацалаваліся.

— Васілёк, як быццам мяне чаго саромішся, — казаў Абдзіраловіч, — што ты, галубец? Прысядзь, родненькі. Пагамонім. Цяпер, аджа, ня тая пара—памятаеш, як цябе, ніжняга чына, ня пусьцілі са мною у залю першае клясы у Смаленску?

— Так, — ухільна адказаў Васіль, марудна трапляючы на патрэбны тон. А быў і ён здаволены.

— Ці-ж ты не салдат ужо? — спытаўся Абдзіраловіч.

— Не, мяне выпісалі з часьці, і я працую на фабрыцы. Жыву з маткаю.

— Што? і мамка тут! — крыкнуў той, ня ведаў як сказаць аб ёй, а казаць, як калі-сь, *Маланка* — сароміўся; — ай, як-ба добра з ёю пабачыцца. А што, здарова, тупаець, як тады?

— Ат, якое там здароўе, Ігнат Восіпавіч,—а злашчы пры гэткай дарагоўлі. Каб хаця страваваньне лепшае.

Яны троху памаўчалі.

— Калі не пагрэбуеце... — невясёла і нясьмела усьмяхаўшыся, казаў Васіль,— пойдзем, старая будзе надта-ж рада. Успамінае вас штодзенна. Адрэс вельмі старалася даведацца. Клапаціла, ці не забіты вы?

— А я, няўстыдны, і не пісаў ніколі сваёй мамцы. Пойдзем, пойдзем... Ай, як добра. Дай веры, Васіль, рад табе, як роднаму брату. З бацькам я блізка што нічога супольнага ня маю. Ты, напэўна, ведаеш. І нікагенька-ж няма у мяне. Сустрачаўся, праўда, з рознымі людзьмі. Ат, успамінаць ня хочацца. Вось ізноў адзін...

Яны ўсталі і пайшлі на трамвай. Былі абодва радыя. У непарадку казалі адзін аднаму аб сваіх падзеях апошніх гадоў. І прапаршчык не пазнаваў даўнейшага Васіля, неклапатлівага, вясёла-няўважнага пастуха, потым работніка у прудзе (млыну). У яго на вачох быў сур'ёзны, удумлівы, крыхачку хмарны работнік, каторы найлепі разважаў аб значэньню падзей і быў гарачы паклоньнік недалёчкай сацыяльнай рэвалюцыі. Той, афіцэр, навет некалькі разоў зчырванеў за сваё няведаньне і збочнае сугляданьне крывавага змаганьня.

Ехалі амаль ня цэлую гадзіну у незнаёмы край гораду. Яшчэ доўга ішлі па

нячыстых вуліцах, загароджаных вялізарнымі, няпрыгожымі дамамі, сярод фабрычных комінаў і каля высачэннага плоту.

— Мне добра: блізка да фабрыкі, —хваліўся Васіль.

Збочылі у вузенькі завулак, узыйшлі на аграмадны панадворак з некалькімі паваротками, са смуродам ад дзёгцю і вапны з-пад абы-як зьбітых дашчаных патрэбных каморак і, урэшце, ачынуліся каля нізенькага увойсьця ў падвал.

Васіль пастукаў.

— Наш палац,—сказаў ён.

— Хто там? Ты, Васілька?—пачууся Абдзіраловічу знаёмы, знаёмы голас нянькі.

— Я, мама, я... з госьцем. Адчыні.

Аббітыя калматаю рагожаю дзьверы скрыгнулі, і тады на парозе паказалася яна, без пары вельмі старая, з абгаркам сьвечачкі ў руцэ.

— Зробце ласку! — пусьціў Васіль гасьця наперад.

— Нічога, нічога, сьмеленька, панок, — з пытаньнем у вачох запрашала і яна, ўстаўляла абгарак у адбітае дно бутэлячкі з папераю.

— Не прызнаешся, мамка?—працягнуў Абдзіраловіч рукі.

— А хто-ж вы, панок? — І трошку памаўчала і паўзіралася. — А!! — раптам

неяк піскліва айкнула яна і кінулася да яго.

— Панічочак наш! Ігналік! Ах, Ігналік...—і схапіла за рукав.

Сьлёзы папаўзьлі у яе па зморшчынах; яна згубілася ў парадку.

— Здароў табе, мамка,—пасьпеў ён прытуліць яе з прыкрай, аднак, трывогай, каб яна ня цмокнула ў руку, як гэта было зазвычаена ў іх у дварэ, і пацалаваўся з ёю.

— Ах, панічок! Ігналік.. Даруйце ўжо мне, буду гукаць Ігналікам, як маленькага. Воля цяпер,—сарамліва дадала яна і зусім згубілася ў парадку, ня ведала, як прыняць, куды пасадзіць яго.

— А як-жа, а як-жа. Можаш, мамка, навет за вуха падраць і сказаць «А—а, ты, нягодны Ігналік, ня пісаў». Але дай веры, мамка, жыцьцё так выпадала. І адрэсу ня ведаў.

Васіль маўклива барабаніў трубою самавара і з чорным ад вугальля кошыкам у руцэ шмыкнуў некуды за дзьверы.

— А я во гарую тутака. На крыльліку, здрецца, выляцела-б. Адылі ўсё мадзею з Васільком.

Яна агледзілася.

— Ай, Божухна, як-жа гэта я? На самавар дык і забылася. Не паставіла, думала, Васіль у камітэтах сваіх заначуе. Бальшавік-жа ён у мяне, ай, бальшавік.

І Бог сьвяты ведае, да чаго яно дойдзець, усё гэта... Пэўне, да Карпавіча па вугальле пайшоў. Той таксама за бальшавікоў цягнець, яшчэ зьлей. Зьбівае з розуму і нашага мальца; заўсёды гамоняць а гамоняць ды шашакаюцца.

Пакой быў досіць вялікі, але гнёў сваймі гмурымі сьцюдзёнымі сьценамі і нізка навіслаю, аблупленаю каменнаю стольлю. За паркалёваю фіранкаю стаяў адзін ложак, ля печы—другі. На стале у сіняй паперцы ляжаў селядзец. На паліцы, каля высокага, за кратаю, вакна ляжала некалькі нумэроў газэты, брашур і тоўстая кніжка у добрай вокладцы. Нахіліўшы галаву, Абдзіраловіч прачытаў цісьненьне: „Капітал“.

— «Няўжо Васіль чытае Маркса?»— падумаў ён пра сябе.

Тымчасам прыйшоў і ён з вугальлем. Старая забегала з селядцом і ўсё пыталася.

— А вохці, Божачка наш, Бацюхна,—казала яна,—каторы год сьвет увесь круціцца. Воля прыйшла, а ўсё канца няма. Карпавіч наш яшчэ зьлейшы цяпераська. Толькі й ведае хлопца баламуціць. Ай, каб не дарагоўля, — памякчэў ба народ.

Калі елі селядца і пілі гарбату з брушнічным экстрактам, у дзьверы нехта пастукаўся.

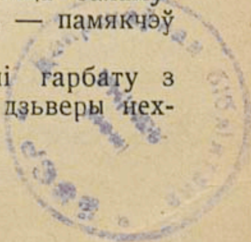

— Васілёк! А, Васілёк, — пачуўся грубы, але прыемны мужчынскі голас;— адчыні, браток, іду на гасьця вашага падзівіцца.

— А каб яго качкі.. знайшоў калі час,—нездаволена шапарнула старая. — Завядзець цяпер сваю дуду.

Увайшоў нізенькі, з сівымі кучаравымі валасамі, дзядок у шырокім пільчаку зьверху палатнянай вышыванай кашулі, ў апорках; цырамонна пакланіўся і працягнуў Абдзіраловічу руку:

— Іван Карпавіч Гаршчок,—сказаўся ён, — Васілёў таварыш, работнік на мэталу.

— Прапаршчык Абдзіраловіч, — адказаў той.

Дзядок чуў сябе вольна і гаварыў з пэўнасьцю і плаўнасьцю. Падзякаваў гаспадыні за гарбату і зараз запытаўся ў афіцэра, разглядаючы на грудзёх значок з вучылішча:

— А якіх вы, так сказаць, пагляддаў на палітыку ужываеце?

— А вось пакуль што яшчэ самаазначаюся, а на фронце гэта мала карціла,—жартліва адказаў Абдзіраловіч.

— Ігнат Восіпавіч бліжэй за усяго падходзіць, пэўне, да сацыялістаў-рэвалюцыянэраў,— дзялова заўважыў Васіль.

— Ці мала яму, галубчыку, і без таго клопату было,—быццам заступалася

старая; зазнаў гора даволі. Можа бачыў троху дабра, як дзіцёнкам у дварэ жыў. У навуку рана пайшоў, потым з татулькам нешта пасварыўся, потым вайна. Як выхвараў, зьбялеў...

— Усе гэта не да рэчы,—сербануў гарбаты, перабунтаваў яе гутарку Карпавіч і дастаў пушачку з махоркаю.

— Дазваляеш, цётка? — зьвярнуўся да яе і потым ветліва падставіў афіцэру:

— Не пагрэбуйце: што душа мае, тым і прымае. Яно добра,—казаў ён далей,— значацца, калі чалавек гора зазнаў, барждзэй працоўнага чалавека абстоіць. Тольκі з самаазначэньнем бавіцца не выпадае, каб нойды не спазьніцца,—зірнуў ён на Васіля. Мне малец казаў троху—чаго аб вас. Аб бацьку вашым казаў... Значыцца вы за народ, калі з ім за нашага брата пасварыліся. Ну, скажыце мне па шчырасьці: каб давялося нам з панамі падужацца, на чый бок станеце вы?

— З кім яшчэ дужацца хочаце? Ат, ня мае стары лепшай гутаркі,—замінала матка.—Ці мальска крыві хрысьціянскай пралілося. Бывала толькі: «Ай, каб зямелькі! Ай, каб зямелькі“! А цяпер і зямля будзе, дык яшчэ мала здаецца, няма ведама чаго хочацца.

— О, не, цётачка, гэта пахнець старыною... Не, даволі мы у іхныя рукі нацалаваліся,—раптам загневаўся Карпавіч.

Сячы трэба да карэньня. Шкадаваць іх? Як нашы Гальшанскія—князі? Старэйшы сялян у пятлі давіць, а маладзейшы тут у камітэтах бегае, за народ быццам,—не!

Познаю начою варочаўся Абдзіраловіч у лазарэт. Васіль правадзіў яго да вялікай вуліцы. Крэпка жмаў яму руку і прасіў ня браць у крыўду словы Карпавіча, бо і Карпавіч добры чалавек і аб ім нічога благога ня думае і ведае, што ён—афіцэр, а стаіць за народ.

IV.

Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі; а ў тых вачох радасна-вясёлы, ціхі сьмех,—вось гэткая Аля Макасеева, старэйшая дачушка N-га дамаўласьніка, што нажыў за вайну вялікія міліёны.

Апошнія два гады Макасеі з пачатку вясны і да астатніх дзён сэзону жылі на Каўказскіх курортах, а з прыгоды рэвалюцыі і голаду ў N., стары Макасей, хаця-ж сам бавіў найболей у N., надумаўся купіць у Пяцігорску ці Кіславодзку дом і пакінуць там сям'ю сваю на ўсю зіму.

Пад канец сэзону курорт быў бязьлюдны, і ў нябыцьцё свайго старога мадам Макасеіха, ад нуды, ахвотна запрашала да сябе афіцэраў, што лячыліся там. Ня бачыла яна у тых знаёмствах нічого асаблівага і старалася толькі ба-

віць сябе і сваю капрысную супярэчніцу Алечку.

Часам пісала у лазарэт пісульку, рыхтавала стол з фруктамі, віном і папіросамі, і моладзь узьяўлялася скакаць і весяліцца, піць і есьці.

Алечка лятуцела быць балярынаю, танцавала многа і з вялікай прыемнасьцю, а матулька бавіла час на балконе у гутарках з князем Гальшанскім, каторы ня любіў сябраваць з афіцэрамі простага роду, дзеля таго што яны, зазвычай, нядобра узгадованы. І чорная маленькая мецінка, падобная да барадаўкі, на верхняй губе, збоку, не магла зьмякчыць яго грэблівай замкнутасьці, а давала навет часам, выгляд дурнаватай, здаволенай пышнасьці.

Князь не хаваўся, што ня люб яму Абдзіраловіч, другі паўсёдны гасьцявальнік макасееўскага дому. А той чуў да князя тое самае: памятаў ліпнёвую ноч у купэ, як князь еў парасёнка. І калі ў прысутнасьці князя маці дражніла Алечку Абдзіраловічам, казала, што дзяўчына трызьніць ім ува сьне і ў яві і клоніцца яму быццам Богу — гвардзеец быў маўклівы, уважаў, што за нудою і так ужо вельмі рызыкоўна бярэць ў абшар сваіх знаёмых нежаданы элемэнт.

Аля яшчэ ніколі, бадай, не кахала

і ня ведала, ці так, наагул, кахаюць, як яна Абдзіраловіча.

У парку, зраньня, сьцярог ён, калі, ці скора пакажацца яе лёгкая фігурка з курчаваю, бяз хвусткі, чорнай галоўкаю сярод грудка маленькіх браткоў і сястрыц.

І быў несказана як рад, калі яны усёй вятачкай валілі к лавачцы, дзе сядзеў ён; хлопчыкі пасалдацку казыралі, а дзяўчынкі прысядалі, вітаючы, і потым лезьлі яму на плечы.

Яна-ж ведала, што яму салодка карціць адыйсьціся з ёю удвох у глыб парка ці лезьці на гару і бавіцца там.

Яны часта уздумавалі на сваю першую сустрэчу у Маскве на вагзале, калі яна усьмяхнулася яму, а ён адхіліў свае вочы.

Яны даўно сказаліся сабе, што любяцца і згаварыліся чакаць да налецьця. Яна-ж спадзявалася, што незабавам прыедзе бацька; вельмі хацела паведаць старому радасную тайну сваю і пахваліцца Ігналікам. Болей нікому ня ймела яна веры. Ігналік павінен быў спадабацца Міколе Мартынавічу, яна была у гэтым пэўна.

Аднойчы Абдзіраловіч распачаў гутарку аб яе паглядах на пахаджэньне з роду, багацьце і—як уважае палітычныя пытаньні, але яна, відаць, зразумела

так, што каханак бяднейшы за яе, і зажмала яму рот бусямі, прасіла, каб болей не казаў аб палітыцы.

Ен пачуў прыкрасьць і боль, адылі супакоіў сябе, што вінават, гэта, буржуазны лад жыцьця, а яна не вінавата.

І зараз на тое забыўшыся, дзівіўся, што гэта ў душы яго з якою-сь прыкрасьцю дваілася? Тымчасам князь, як слова наўмысьля, выдумляў паездкі вярхом у горы, ці ў экіпажах ў італьянскую калёнію—есьці мёд і купляць віно. І Абдзіраловіч мусіў сачыняць у галаве розныя добрыя прыгоды, каб адмовіцца, бо ня меў на тое кампанейства грошы.

Цалюткі дзень меўся ён тагды у парку з яе браткамі і сястрыцамі, і яны пыталіся, што яму, што ён гэтак засмуціўся; і з дзяцінай просгасьцю пацяшалі, што Аля увечары прыезде.

Іногды чакаў бязплодна аж да паўночы і раздзіраўся балючаю бязьверыцаю, разважаў: ці-ж яна кахае, калі шукаець прыемнасьці без яго, пакідаець яго аднаго, так лёгка ймець веры, што ў яго галава баліць, калі трэба ехаць. Ці-ж яна-ткі кахаець?

Аднойчы ўраньні хто-сьці прынёс і вывесіў у лазарэце абвестку, што у той жа дзень у Пяцігорску, ў Лермантаўскай галерэі, адбудзецца першы арганізацыйны сход грамадзян-беларусаў, каторыя

закінуты доляю на Каўкаскія мінэральныя воды. Згукае ініцыатыўная група.

І Абдзіраловіч з недаўменнасьцю прачытаў сярод другіх салдацкіх і афіцэрскіх подпісаў: князь Гальшанскі.

— «Таксама, значацца, беларус, — падумаў ён,—забаўная штука».

А быў сам несьвядомы і хоць горача любіў бацькаўшчыну, але з якою-сь недавернасьцю думаў аб руху адраджэньня, аб якім некалі чуў краем вуха.

Калі ён прыехаў на сход то пераверыўся, што князь, каторы ня прыхільна кіўнуў яму галавою, навет кіруе усім карагодам, стоячы сярод груду сабраных на сцэне хлапцоў і дзяўчат, салдатаў і нейкіх, відаць вучыцялёў-бежанцаў.

Зьбіраліся беларусы надта-ж неакуратна і марудна.

А ўрэшце панайшло дужа многа украінцаў, а потым прырынуў вялікі натоўп бежанцаў Горадзенскай губэрні: старых і дзяцей, дзяўчат і баб.

З першаю прамоваю, паруску, выступіў князь Гальшанскі.

Ен салідна казаў аб тым, што ён любіць і што усім трэба любіць забытую, акінутую намі, няшчасную матку Белую Русь, бо цяпер усе самаазначаюцца. Запрашаў да працы і еднасьці, каб забыліся на ўзаемныя крыўды збоку паноў і мужыкоў.

Ня можна было зразумець, які чарвяк тут найпільней яго точаць. Але—нічога. Выступалі хворыя салдаты і нясьмелыя, але заядлыя вучыцялі. Гарачых слоў было сказана шмат.

— *У нас, белоруссов нет классовой борьбы!*—смачным, зычным голасам прагалашаў князь у заканчальнай прамове;— *нет ее, не должно быть и не будет!! Мы все, от папа до Степана, как говорится, будем стоять за одно: тесный союз с Россией и законное наделение малоземельных крестьян землею*!..

Так казаў князь, і а ніхто з присутных, ахвяруючы ва імя бацькаўшчыны, не пярэчыў яму, калі быў і ня згодны.

Абдзіраловіч чуў, што сэрца у яго тыхаець, як молат.

І раптам што-сь падхапіла яго і занясло на трыбуну.

Абурлівым, гняўлівым голасам, надаючы шмат страснай шчырасьці і глядзячы у бок убогай бежанскай масы, казаў ён у яе роднай мове, на якую не пасьпеў яшчэ забыцца, казаў усё страшней і страшней:

— Вашых бацькоў паны забівалі бізунамі, і менялі на заморскіх сучак, і прадавалі, як быдла... Вашых матак гвалтавалі панічы... З вас самых высмакта-

валі кроў. За бярозавую хлабасьцінку з панскага леса вас гнаілі ў турмах...

Князь-старшыня патроху бялеў. Заля зьнямела і занзіла ў прамоўцу тысячы бліскучых вачэй.

— І цяпер вам кажуць: у вас няма змаганьня клясаў перад агульным ворагам... О, не! Яно ёсьць!!—высокай, хваравітай, зьвінячай нотаю крыкнуў ён, бачыў, як з туману выходзіць абраз Алі, яна едзе ў горы з маткаю і князем, пакідаець яго. - Яно ёсьць гэтае змаганьне, яно павінна быць! Хто яго ня прызнае, той ня ведае холаду, голаду, а вы, вы... Падзівуйцеся на сябе і ўздумайце, што было! Вы бедны, ўбогі, дзеці вашыя галодны і няшчасны, і тысячы крыжоў укапалі вы па дарозе, уцякаючы з бацькаўшчыны...

Ен чуў, што кажа зусім ня тое, што меўся казаць, што словы ірвуцца без парадку, без яго поўнай волі, а гаварыў, гаварыў доўга... адылі быў гром воплескаў, галасы, плак нейкай бабулькі,— прамова перарвался.

Салдаты пакінулі князя і абгуртавалі яго, быццам абіралі так на свайго глаўнага. Князь зьбялелы, як папера, але замкнуты і маўклівы, горды, нэрвова барабаніў па сталу пальцамі.

Сход гудам гудзеў.

V.

На другі дзень ён ня сустрэўся з Аляю. Яна паехала з маткаю на станцыю Мінэральныя Воды: чакалі, што прыедзе Мікола Мартынавіч.

У парку Абдзіраловіч знайшоў макасееўскую няньку з дзяцьмі і нейкі час пабыў з імі.

Малодшы хлопчык, паміж гутаркі аб прыезджаньню татулькі, сказаў:

— А наш татулька вельмі ня любіць „таварышаў“. І князь кажа, што яны— хуліганы.

— Калі падрасьцеш і пачнеш цяміць усё сам, дык пабачыш, Валя, што гэта можа быць, ня зусім так.

— А чаму вы іх абараняеце? Князь казаў, што яны жалаваньне ў афіцэраў адбяруць, а вы іх бароніце.

Дзіцёнак памаўчаў. Відаць, ён мяркаваў нейкае пытаньне і ня важыўся папытацца.

— А любіце вы мужыкоў?

— Люблю.

— А я не. Яны усе вельмі дурныя.

— Няпраўда, Валя.

— А князь казаў, што праўда. Ен казаў, што за мужыкоў толькі тыя афіцэры, каторыя самі з мужыкоў.

— Дык ты, Валя, думаеш, што і я з мужыкоў, так? Ты хацеў спытацца ў мяне?

Хлопчык пачырванеў і ўтупіў вочы.

— Я ня ведаю,—шапарнуў ён.

А Мікола Мартынавіч ня прыехаў, і матка з Аляю зрабілі на другі дзень невялічкую вечарынку.

Пры сустрэчы, паміж слоў, запрасілі Абдзіраловіча, але ён пасьля вячэры забавіўся у лазарэце. У страўні да яго падсеў вайсковы чыноўнік, вядомы латышскі актор мастак, хворы на сухоты, звычайна не гаварлівы надта чалавек. Ен пачаў распытавацца аб учорашнім сходзе беларусаў, запрасіў прапаршчыка да сябе ў палату, частаваў кавуном і вінаградам і даткнуўся яго палітычных паглядаў.

— Вы з пэўнасьцю спачуваеце бальшавіком?—спытаўся ён.

— Не, — адказаў Абдзіраловіч па шчырасьці;—мне ня ймецца веры ў магчымасьць істнаваньня самастойнай ўлады радаў нашага пралетарыята і,наагул, камуністычнага ладу жыцьця. Гэта пакуль утопія.

У таго пайшлі на правай шчацэ плямкі, і ён раптам зьмяніў голас.

— А, та-а-ак,—працягнуў ён:—значацца, я вас ня добра разумеў. Мне перказавалі, з прыгоды вашага выступу на сходзе, зусім што іншае. Значацца вы за хаўрус з такімі ягамосьцямі, як нашае сіяцельства, каторае, колькі мне ведама, ня дужа, аднак, шануе вашую асобу і не

адмовіцца, бадай, падставіць вам ножку хаця-б у інтымных справах.

Латыш нэрваваўся. Абдзіраловіча кальнула.

— Гэта другое пытаньне... Але палітыку ўраду у цяперашнім складзе я лічу справядлівай і буду, у разе патрэбы, бараніць яе так, як належацца салдату, і проці усякага ворага.

— А, та-а-ак...—ізноў працягнуў той і насілу, а наўмысьля усьміхнуўся;—ну, ведама, проці ўсякага ворага... Балазе ў радах гэтых ворагаў няма роднага або блізкага чалавека. Балазе й самі-ж вы, мяркуючы, так сказаць, па адзнаках звонку—белая костка.

Каб не пасварыцца, Абдзіраловіч хацеў ужо ўцячы ад сухотніка; добра— пастукалі.

— Зробце ласку!—крыкнуў латыш.

Адчыніліся дзьверы, і дзяўчына— казачка, дагляданьніца хворых, падала прапаршчыку сэкрэтку.

— Вам пасланец пісулечку прынёс,— ласкава прамовіла і прыхільна паглядзела яна.

„Ігналік! Прыходзьце зараз. Чакаю. Аля“—з радасным тамаваньнем у сэрцы прачытаў ён і пачуў ізноў прыязнасьць да раздражнёнага актора і трошку нейкую вінаватасьць перад ім.

— Даруйце, як ласка. Прашу пра-

бачэньня... пайду,—з ясьнеючай усьмешкай жмаў ён яго руку.

— Так, так... нічога. Не марнуйце часу: вам, здаецца, некалі,—бязуважна і сьцюдзёна адказаў хворы.

Абдзіраловіч ляцеў на крыльлі да Макасееў, аднак-жа спазьніўся.

Тут ужо было многа каго, у той лічбе і князь.

Ен сядзеў з гаспадыняй каля самавара і з паважным выглядам аб нечым гаманіў з ёю.

Прапаршчык Кунст іграў на гітары Аля і дзьве малыя сястрычкі вярцеліся у вальцу з афіцэрамі.

Пакуль Абдзіраловіч падайшоў да столу, князь пасьпеў адыйсьці ў вугол, дзе быццам надта зацікавіўся нейкаю гравюраю.

Гаспадыня сяньні высакасэрда падставіла Абдзіраловічу руку і ня сустрэла паўсёднымі жартамі, як ён дружыць з Алячкаю, і запрашаньнямі «пачаставацца».

Толькі Аля, як скончыўся танец, угледзіўшы, скоранька падбегла да яго. Чорныя вочкі блішчэлі і казалі тое, што толькі ён і яна разумелі. Дзяўчынка з пяшчотаю шлёпала яго па руцэ, кажучы: „Нядобры, нядобры! Ня можна так пазьніцца. Мы з мамаю ўчора бачылі вас у Пяцігорску два разы, а вы ніводнага разу ня мелі ласкі заўважыць нас. Спачатку вы ехалі ў трам-

ваю. Потым ішлі з нейкімі «таварышамі»... Мама вельмі зьдзівілася. А мне ўсё роўна, толькі ня можна было падыйсьці—шкода“... —І потым дадала, заглядаючы зьнізу у глыб яго вачэй: «Сэкрэтачку атрымалі?»

— Ага, — адказаў ён нутраным, з дрыжачымі ноткамі голасам, і глядзеў на чорна бліскучыя, курчавыя пасмачкі, і нязвычайна ясна зразумеў, якая-ж дзяўчына яму блізкая і як яна люба яму.

Князь рана пайшоў; ён гэта прыкмеціў.

Матка Алі быццам і не зьмяніла ласку, хоць і была якая-сь ужо не ранейшая. Абдзіраловіч прагуляў вечар шчасьліва як ніколі. Скакаў з дзяўчынкамі, Аліным сястрычкамі, сыйграў для ўсіх што-сьці на гітары з асаблівым мастацкім захапленьнем; астаўся з Алечкаю на балконе, глядзеў на ясныя зорачкі на далёкім небе за чорнаю сьпячаю аграмадзінаю Бештау. Апавядаў некалькі падзей з свайго жыцьця; намаляваў ёй абраз свайго дзяцінства і маленства; разьвіваў пляны на будучыню.

Яна, далікатненькая і кволая, са зьбялелым у цямноце тварыкам, з любасьцю слухала яго, паклаўшы яму на плечы свае рукі.

Спачатку матка прыслала сястру з хвусткаю, а потым—каб гукнуць іх у пакоі, каб не застудзіліся.

VI.

І пачаліся дні балючай рэўнасьці, адчаю і сьмяротнай тугі.

Аля, як быццам, зусім забылася на яго. Яна бавіла ўвесь час у паездках з маткаю і князем то ў Кіславодзк, то ў горы, то ў італьянскую калёнію.

Яго месца каля Алі забраў сабе князь,—гэта было ясна.

І навет няня Макасеяў у парку, калі дзеці хацелі гуляць каля лавачкі, дзе сядзеў Абдзіраловіч, вінаватая вяла іх ад яго.

На другую за той вечарынку ён ня быў запрошаны.

І безклапотныя прапаршчыкі, што хадзілі туды наядацца і піць віно, ласкава і папрасьцецку казалі яму:

— Эй, кіньце, прапаршчык Абдзіраловіч! Ці-ж вы гэта запраўды? Бо яна-ж яшчэ зялёная дзяўчынка, ветрык... І ведаеце, надта спатвораная. Як яна выказуецца! Курыць, п'ець віно, троху чаго ні пры ўсіх цалуецца з князем і з кім пападзя. Навет князю сорамна.

Абдзіраловіч хацеў-ба забіць іх за гэткія прыкрыя гутаркі аб яго ідэалу, але толькі наўмысьля усьміхаўся і пільнаваў, каб як уцячы ад усіх і быць аднаму. І буркаў толькі ў адказ ім.

— Ну, вось яшчэ, любіце плесьці нет ведама што;—ня варта слухаць.

Аднак, яны ведалі, што ён мучаецца, вельмі тым уражаліся і ніякай рады даць не маглі.

Аднойчы ўраньні і надта рана, калі ён, змучаны бязсоннаю начою, туляўся у пустым парку і бязмэтна трапіў на вакзал якраз к адходу першага раньняга поезду, яго вочы стыкнуліся там ля касы з няняю Макасеяў з кошыкам у руках.

Дзяўчына кінула спуджаным вокам у бок і прамовіла:

— Аля тут... Мы паедзем на станцыю Бэштау па пірог: Валя сяньні імяніньнік.

Ен нічога не адказаў і пасьпяшыў да вагону, дзе стаяла Аля і махала новенькім гнуткім стэкам.

З весялосьцю, як быццам нічога ня здарылася ўсё добра, прывіталася яна з Абдзіраловічам і пачала апавядаць, як цікаўна зьездзілі яны ўчора.

— Аля! — у трывозе, і запыхаўся, і хапаўся скарэй сказаць усё, і дрыжачым голасам прамовіў ён.—Скажыце мне, Аля, што гэта ёсьць? Няўжо ўсё скончана?

— Вы задаліся мэтаю папсаваць мне настрой, хоць некалькі дзён ня бачылі мяне. Слухайце, Ігналік, мне-ж ня выпадае бегаць за вамі... Што могуць усе падумаць! Ці я вінавата, што вы

нейкі, нейкі...—яна памаўчала,—самотны нейкі і уважаеце ўхіляцца ад паязджаньня з намі.

Сэрца, яго балюча зазьнібела.

— Чаму-ж вы не адказавалі на мае пісьмы?

— Ай, ну вось... Вы ўва ўсім вінаваціце толькі мяне. Я ня пісала таму, што спадзявалася сустрэцца з вамі. Спадзявалася кождага дня, і дні беглі адзін за адным.

—Падумайце,--без абы-якога зьвязку перапырхнула яна з радасным сьмехам,—падумайце: князь рыхтуецца прыйсьці да мяне ў сваты! Чакаець толькі татусю. Ах, што за дурны чалавек, як усе мужчыны. Хоць, ведаеце, запраўды, ён паважна гэта робіць. Гэткі зьнялюбелы! Ну, што я адкажу яму? Падараваў мне стэк. Ляньце: срэбраная мышачка і якая прынадная манаграмка!

— *Бывайце здаровы*, Аля... так? — апаўшым голасам, абезнадзеіўшы спытаўся ён.

— Слухайце, Ігналік, калі ня хочаце пасварыцца канец з канцом, дык пакіньце сваю драматычнасьць і злуваньне, чуеце?

Паравоз запыхкаў і дзьмухнуў белаю параю. Сірэна чыстым, звонкім і зычным голасам прапела ў сьвежым горным паветру.

Яны растраліся.

Доўга стаяў Абдзіраловіч і глядзеў туды, гдзе у лесе хаваўся за дрэвы і кусты, уцякаючы, поезд.

Яна некалькі разоў, жадаючы пацешыць яго, махнула ручкаю, але скарэй, чымсі ён усё яшчэ спадзяваўся, схавалася за дзьвярмі.

«Міласьлівы пане гаспадару! Прашу адкінуць усякія думкі аб маёй дачцэ. І гэтае маё жаданьне, зусім натуральнае пры поўным з майго боку няведаньні аб тым, хто Вы і што Вы у Вашам грамадзкім стане па-за вайсковаю службаю, маю надзею, будзе Вамі, як афіцэрам, добра споўнена. Макасеева»—прачытаў ён у прынесеным пасьля сьнеданьня пісьме і зьняможна лёг на канапку.

— Князь прадыктаваў! Аб яго залатой торбе яна добра ведае,—скрыгнуў ён зубамі.—А ты, Аля, Аля! Ах, на вошта, на вошта усё гэта было?

І цяжкі гнёт наваліўся на яго, апанаваў яго.

Белы тварык з чорнымі бліскучымі вачмі і курчавымі пасмачкамі, дзявоцкі сьмех і жарты—гэта быў боль і мука без паратунку.

Душа двоілася. Адна палова несказанна плакала і жалілася на другую, на што яна мучыць яе падманкамі. І калі

ён троху выстагнаўся, казала: «Уцячы, уцячы...»

VII.

Тая смутна-ціхая пара, каторую так любіў і каторая стаяла уваччу, калі думкі ляцелі да хатак Беларусі, яна ўжо даўно мінулася, калі ён прыехаў.

Ужо даўным-даўно перайшлі тыя дні, калі слабнучае сонейка яшчэ прыпякала, а селянін першы раз сёлета паліў пад асецьцю. Дым шэра-палавою стужкаю віўся па-над вільчыкам страхі і плыў угару чуць віднымі фарботамі. Цягнулася белая ніцявінка павучыньня... Вераб'іная стая дружна хуркала з-за плоту на канаплянішча, і хлопчык бег па высокай і вузкай, нязручнай мяжы, сярод зялёных густых канапель, зганяць іх, а яны: хуррр! — паляцелі ў поле на снапы жоўтай пшанічкі ці ў лес. Емка кідаў ён шубнём і думаў з прыкрасьцю, што — ах, колькі канапеляк зьбіта, і з уцехаю, што — нічога: заўтра яго возьмуць ляшыць жыта і паднасіць сяўню.

Перайшлі тыя дні.

Перайшлі у яго там, дзе было прыгожае сонечнае раньне, курортны поезд бег ад Мінэральных Водаў пад Пяцігорска. Надта рана. Морыць сон. Пасажыры дрэмлюць. Усходзіць сонца. Далякосьці абгорнуты пасіня-залатою імглою; яна пачынае таяць, і там-а-тут касулькі

бліскуча-радаснага сьвятла граюць ужо на кізілавых кустох, і на тэлеграфным дроце, і на полі. Дзе-ж горы? Мясьціна-то ўжо гарыстая; то ськідаецца тэрасамі у шырокі і бязконцы дол, то карагодзіцца круглымі ад кустоўя курганкамі у перамешку з роўнымі, кароткімі шнурочкамі чорнай, як сажа, ральлі. З левага боку, у другое вакно, суніцца з туману якая-сь цёмная грамада. Крутая паваротка дарогі, загрукатаў паравоз у правы бок,—і горы блізка, блізка... як на далоні, як на карцінцы або ў біноклю. Там голая скаліна, там зялёныя грудочкі кустоўя. Здаецца, ня надта вялікая гара, стаіць на самоце, адна, як курган. Адылі бягуць мінуты, далёка забег поезд, — яна усё такая-ж блізкая, блізкая. А вёрстаў двадцаць будзе да яе адгэтуль, а можа і болей. І горны лес, што ўкрыў яе, рысуецца зялёнымі плямамі кустоў ці травы і моху. Гэта гара-волат Бэштау.

Як сон прайшла тая пара. І сьветлы, залаты, і чорны, цяжкі сон.

Сядзіць ля вакна. Адзін. Мікола пайшоў у другую палову, дзе кляс.

Па небе шпарка ляцяць цёмныя воблакі. Распаўзаюцца, чапаюцца, зьбіраюцца ў адзін груд і засьцяць неба. Смоўжам зьвілася над зямелькаю брудна-шэрая аграмадная пялёнка; яна хавае

сонца. Пачырванелі дробныя ручачкі у хлопчыкаў і дзяўчынак, што з кніжкавымі торбачкамі цераз плячо бягуць па апусьцеламу шляху, абсаджанаму з двух бакоў чарадою смутных бяроз. Сьцюдзёна. З неба белым курам пыляцца сьнежынкі, сіроткамі сыплюцца знеткуль згары, з няяснасьці; выплываюць і мякка кладуцца на зямлю, на суччо бяроз, на ўбогую вопратачку дзяцей, на зімовыя шапачкі і хвустачкі.

Ня можна трываць! Як цяжка. Газэт няма трэцьці дзень. У сяле ходзяць нейкія дурныя чуткі. Быццам у Расеі будуць забіваць усіх-чыста паноў. Быццам панскія двары сахою ўзаруць.

І выплываюць абразы...

Князь, белы, як крэйда, кажа з трыбуны, што на Беларусі няма клясавага змаганьня. Вялікі груд бежанцаў — старыя, дзеці, бабы—раптам шалёна кідаецца на яго.

Растоў ля Дону. Станцыя. Каўкаскі і маскоўскі сустрэчныя паязды стаяць побач цэлую гадзіну ці блізка таго. Клумлівая куламеса людзей — там усе нацыі і клясы—бітма набіла пэрон. Малады чарнявы прапаршчык, з глыбокім смуткам у карых прыгожых вачох (гэта ён сам) ідзе ў залю 1-га кляса, дзе па застольлях сядзіць новая і даўнейшая публіка: паны і мужыкі ў салдацкіх шы-

нэлях. Вун там за асобным столікам, у вугле, селі ўдвух: чорны, лысенькі, разумны армянін і кастамары, сур'ёзны пан з калматымі чорнымі бровамі пры сівеючых валасох, з стродкім паглядам. Нешта ўздумаваецца... Ах, ды гэта-ж яна казала, што такі яе бацька.

— Во, душа, Мікола Мартынавіч, дагуляліся вы, радыкалы! На Каўказ захацелі, на самоту?

— А трэба даведацца сям'і—хмарна кажа той. Подаўга маўчыць.

— Мы работалі, мы працавалі, з нічога стварылі многа, скажу я вам, — вядзе ён гутарку далей так, быццам адказвае на свае думкі;—і каб гэткіх, як я, як мы, болей а болей,—Расея была-б слаўна, заможна і магутна. Ды ці мы-ж вінаваты, што ідуць зладзеі і гультаі і лезуць на месца, здабытае намі.

Яны абодва з'ёгку аглядаюцца на яго і гамоняць паніжонымі галасамі.

А ня думае Мікола Мартынавіч, што побач сядзіць той, каторы любіў Алю, яго папсаваную багацьцем дачушку. Не, ён яму не паможа. Апошняя надзея праходзіць міма. І клумлівая куламеса людзей з пэрону раптам шалёна кідаецца на яго і лысенькага армяніна.

І душа дваіцца. Дзьве душы. Тая, што плакала і жалілася на другую, на што яна мучыць яе падманкамі, цяпер-

цьвярдзеець, але робіцца нядобраю, набірае ўсё болей нейкай калянасьці і навет жорсткасьці. Няхай сабе тая плача па нейкай паненцы. Ей ня шкода, і яна ня здрыгнецца, калі дзікая людзкая куламеса пашарпае на шматкі і князя, і Макасея-міліёншчыка, і разумца-армяніна. Ей ня шкода... А тая, другая, падумала і здрагнулася.

Плывуць абразы...

Бывае так, што сярод холаду, шэрасьці, пустэльнасьці і нуды асеньняй прыроды, сярод прыкрага надвор'я самай познай восені на небе неяк няўпрыцям прагаліцца маленькі сіненькі лапічак—адзін, другі, трэцьці. Вось ужо не малая частка неба вызваляецца з-за хмар, сіняя, радасная; яшчэ лёгка плывуць па яе берагох прыгожыя фарботы цёмных пасяродку і белых наўкол болачак. Яшчэ вісіць чорная-палавая туча далёка-далёка над лесам, як слова яна там дужа добра ўчапілася. А зірніце, зірніце скарэй, як вун там шпарка перасуналася астатняя срэбная хмарка цераз сонца; блісну з неба першы сноп сьветлага калосься на крыльлі прудаветрака; перабег залатой пасьцілкаю цераз папоў сад,—і ўсё весялеець, робіцца прыгожым; ціхенька варухнуліся галінкі на старой бярозе, ўбачыўшы сонца, і мякчэйшай хоча быць мёрзлая груда пад

нагамі дзяўчыны, што схапіла вёдры, бяжыць вады, бяжыць і нечага сьмяецца, а сонейка забылася, забавілася, любуецца на дзявоцкае прыгажство.

Бывае так.

А там ізноў—шэрая нуда.

Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі; а ў тых вачох радасна-вясёлы, ціхі сьмех, — стаіць Аля ў сонечным арэоле. І ўсё весялеець, робіцца прыгожым. Аля! Аля!

Ах... аднойчы распачаў гутарку аб яе паглядах на пахаджэньне з роду, багацьце і—як уважае палітычныя пытаньні, але яна, відаць, зразумела так, што ён бяднейшы за яе, і зажмала яму рот бусямі, прасіла, каб болей не казаў аб палітыцы.

А можа і тады, навет, думала, што ўсё-роўна ў іх нічога ня выйдзе, дык няма чаго аб тым гаварыць, няма на што супакоіваць яго.

А можа і яшчэ гарэй зразумела яна? Напэўна! Яна думала, што на яе багацьце галяцца!

Бывае так.

І тады—шэрая нуда.

— Так, так, так! Бывае!! — кінуўся ад вакна.

— Што ты крычыш тут адзін? — уваходзіць Мікола, добры, слаўны Мікола.

— Кажу: бывае... усё бывае! Вось уздумаў на аднаго знаёмага, Міколу Мартынавіча, цёзку, бач, твайго. Ніколі ня бачыў яго, а як жывы стаіць мне ўваччу.

— Ну, так, бывае, — не зразумеў Мікола.—А ведаеш,—кажа ён наўмысьля дужа звычайным голасам,—навіну пачуў ад дзяцей: Крупкі учора таксама, ведаеш, разьбіты мужыкамі... Дом, ведаеш,братка, спалілі. Нічога, бацька пасьпеў уцячы ў Магілеў. Езьдзілі нашы на станцыю, даведаліся. Дык вось, ведаеш. Цябе тут ніхто ня знае, ня думай. А бацька, аднак, пасьпеў-жа ўцячы...

„Ах, так, Крупкі... Дзе я радзіўся, дзе я рос, дзе вісеў партрэт надменнай прыгажуньні-полькі, што людзі казалі: „Твая матка, яна памёрла, як ты радзіўся“. Забілі мужыкі, — даведаўся я. Крупкі, касавіца, сенажаць, маленства... Ану, чорт і з ім, ці ня ўсё роўна? Так, ці ня ўсё роўна? Дачка лясьнічага Іра кахала мяне, а ня прызналася, бо ня мела веры, каб я, багатыр, узяў яе, мяшчанку без пасагі. Я люблю Алю, а павінен даць дарогу князю. Якая дурата! І чорт з ім, зусім!“

— Чорт і з ім, чорт і з ім, — мармочыць ён і палохае Міколу.

— Што ты кажаш?

— А? Бацька ўцёк? Чорт з ім...

— З кім?—зусім не разумее Мікола свайго Ігнася і ўзноў пытаецца:

— З кім?

— Так, з усім. Ня шкода.

— Бібліатэка, братка, згарэла.

— Ат, няхай сабе. Яны створаць сабе, калі ім будзе ў тым патрэба.

— Хто яны?

— Людзі аднэй з табою косьці і аднаго з табою цела, браце Мікола, але з духам, не папсаваным цывілізацыяй, як у цябе,—аб іх кажу...

— Ну, і што?

— Што? Нашы дзяды мардавалі вашых, а даўгі спаганяюць, бач, унукі з унукаў.

— Э, браце Ігнась, мне цяпер ня ймецца веры ў цалебнасьць каўкаскіх мінеральных водаў,—з натугаю жартуе сьціплы друг, каб ськіваваць думкі з прыкрай, нейкай дурной сьцежкі.

— Так... яны атручаны.

Мікола, згубіўшыся ў парадку, пабегаў па пакою.

— Во што, Ігнась. Буду прасіць цябе. Пасядзі ў клясе, пакуль я зьбегаю на сяло. Дзядулька там адзін памірае. Прыслаў па мяне. Нешта хоча, ведаеш, сказаць прад сьмерцяй.

— Добра. Зроб ласку.

— Даведаюся, якраз, якія навіны ёсьць. У Маскве быццам салдаты

б'юцца з юнкерамі і афіцэрамі. Нешта' ведаеш, незразумелае. Ня йму веры, пакуль ня прыдуць газэты. Трэцьці дзень няма іх.

Пайшоў Мікола.

Кляс быў даволі раскошны.

Ціха сядзелі дзеці і ўкрадня, а пільна прыглядаліся да чужога, маўклівага, новага.

Абдзіраловіч сеў за стол, пісаў. Сажмаў галаву. Прайшоўся па клясу. Раз, другі.

Дзеці прызвычаіліся і пачынаюць патроху шумець.

За печкаю, ў куточку, дзе ў пагодлівыя дні можаць добра прыгрэць сонейка, сядзіць дробненькі хлопчык з мізэрным, хударлявенькім цельцам і вялікаю галавою з валасамі ежыкам. Спачатку ён кідае зладзейскім вокам на гэтага злога пана, але бачыць: не глядзіць той на яго а ні-ні. І хлопчык захапляецца нейкай вельмі пацешнай гульнёю. Пад партаю, прыставіўшы да яе пакладзены на калені буквар, ён ставіць у парадку панскія партрэцікі, што прынясьлі людзі з панскага двара, калі хадзілі разьбіваць яго. Ставіць іх і з рознымі хітрыкамі і кпінкамі, з пануючай радасьцю даець ім кукішы.

Абдзіраловіч, нарэшце, заўважае, што хлопчык вырабляецца.

— Што ты робіш?

— Нічога... вось яй-жа-Богу нічогінька...

Картачкі валяцца на зямлю. Хлопчык утупіў вочы.

Абдзіраловіч падняў іх і надта уразіўся: пабачыў сябе (маленькім хлопчыкам), пабачыў таго, што людзі казалі: „Твой бацька“. Пабачыў яшчэ некалькіх далёкіх знаёмых, што часам гасьцявалі у бацькі.

„На вечную памятку аб шчаснай пары, прагасьцёванай у мілых, прынадных Крупках у нашага каханага...“—прачытаў ён на адвароце.

— Таўкач паноў дражніць,—сказалі наперабой дзеці.—Яго бацька прыгожую кніжку з людзьмі прынёс сабе, як панскі будынак згарэў.

Разнародныя пачуцьці збунтаваліся у яго і пакаціліся вялікім, няпрыемным клубком.

Адна душа казала: „Мне ўсё роўна... Мне ўсё роўна“...

А другая прыкра балела і маўчала.

VIII.

На паўдарозе да станцыі ёсьць невялічкія выселкі. Яны прытуліліся збоку шляху, пад узгоркам, і жывуць сваім асобным жыцьцём, у якім няма нічога супольнага з тымі, што ў балагольскіх будках едуць па шляху з N. на стан-

цыю, ці з поезда ў N. З тымі «у чорным», што уноччы кураць папіросы, бліскаючы жоўтымі аганькамі, гамоняць то паціху, то голасна, сьмяючыся і пытаючы з будкі: «Што? Коні паіць будзем»? А ўраньні дрэмлюць, жмураць вочы у халадкаватым паветру раньня і няўважна кінуць вокам раз-другі на зялёныя ад моху і пырніку стрэхі высялкоўскіх хат—і едуць сабе далей, і дрэмлюць сабе далей, аж да самага N. Ніхто не заязджае ў выселкі, бо і коні там паіць ня зручна: калодзеж дрэнны, вада гнільлём тхнець, вядро ня скора знайдзецца. Заязджаюць у выселкі хіба падводнікісяляне, асабліва з «белага» боку, у якім людзі яшчэ і дагэтуль носяць белыя жупаны „на вілачках" і белыя маргелкі. А ў выселках таксама жывуць „белыя" беларусы.

Ціха заўсёды на шляху каля выселак. Улетку толькі, часам, гуляюць пад старой, каравай бярозаю дзеці з беленькімі ці жоўценькімі альнянымі валасамі, у даўгіх, да пят, белых кашулях, ды туляецца гультай-сабака з калматым хвастом і калматымі зьвіслымі вушамі.

Поле высялкоўскае за балотам, за хвайняком, па той бок ад выселак, і са шляху яго ня відаць. А людзюхны ўлетку на полі.

А ў восень яшчэ смутней у высел-

ках. Жывой душы ня відаць ад шляху на брудпай і шэрай вуліцы. Дзе-ж іхныя хлопцы і дзеўкі, каторым належыцца весяліць усе выселкі, — багавіца іх ведае.

Глухая старана. Глухі народ.

Такімі, якраз, адбіліся выселкі у памяці Абдзіраловіча, і надта быў ён зьдзіўлёны, што парушаецца чарада яго сумных думак нейкім рухам на шляху і ў выселках, што ў аднастайнасьць маркоты ўбіваюцца звонку не гарманічныя для цішы успамінаў, звонкія гукі.

Паміж шляхам і выселкамі стаяла старэнькая каплічка на крутым курганку пры вузенькай дарозе. Размывалася дарога, спаўзала чырвоная гліна, і не давалі рады пакутныя вербы. А блізка шляху і каплічкі, каб ніхто ня езьдзіў па руні, добры селянін згарадзіў плот.

Стаялі пад каплічкаю, сядзелі на плоце, на карчох вярбін і навет на тым курганку пры дорозе, спусьціўшы ногі на чырвоную размытую гліну, высялкоўцы і слухалі аратара, але ня ўсе уважна: апазыцыя, ці што, галдзела.

А гэты аратар — малады яшчэ хлапец, вучань Гарэцкага каморна - аграна-міцкага вучылішча,—калі пад'ехалі калёсы з Абдзіраловічам, аратар гэты, стоячы на плоце і абшчапіўшы аднэй рукою кол, другою зьмёрзлаю, грубаю і чырвонаю, быццам тая карэлая гліна, махаў у

рытм прастуднага, сіплага, але маладога і дужога голаса:

— *Браты сяляне! Браты беларусы!* Значыцца будзем галасаваць за свой сьпісак! За беларускі сьпісак! Сьпісак нумэр восем, памятайце! — і усё махаў рукою, як слова бласлаўляў, як поп, сваіх слухачоў.

Старэйшыя людзі, дзядзькі і цёткі, ветліва і ўважна слухалі хлапца, таксама і частка моладзі, а невялічкі гурток хлапцоў наўмысьля рагатаў, каб зьбянтэжыць аратара. Падбіваў іх кучаравы дзядок у гарадзкім адзеньню, каторы не пазнаў у лубяной дажджавой накідцы Абдзіраловіча, а той, посьля толькі, пазнаў, што гэта Карпавіч.

— Усім трэба ісьці к урнам і укідаць свае білецікі. Хоць адзін дзень аджалейце ужо, не працуйце і йдзіце. Няхай ідуць ня толькі мужчыны, але ўсе: і вы, цёткі, — блаславіў вучань кіўком рукі бабскі грудок (тыя а ні плюснулі і добра слухалі далей), — і вы, дзевачкі! — кіўнуў ён у дзявоцкі бок.

Дзяўчаты пачалі саромліва зглядацца па бакох і пільнавацца паважнасьці.

З гэтага ўзрос клум і непарадак, павялічаны дзяцьвішчаю у каплічцы і хлапецкімі жартамі ненаўмысьля і Карпавічам і двума-трымя наўмысьля.

— Брахня! Пара канчаць!—крыкнуў адзін з гэных двух-трох, нейкі абшарпанік,—ні-то згалелы высялкоўскі гаспадар, ні-то п'янюга-камянацёс з N. або са станцыі; крыкнуў ен і азірнуўся на Карпавіча.

— Маўчы, Калістрат! Я цябе знаю з Горак! — злосна блаславіў крыкуна вучань-аратар і ўзноў гаварыў далей.

А Карпавіч прабіваўся наперад, каб гаварыць за бальшавікоў.

Абдзіраловіч зразумеў, што гэта выбары ў Установчы Сойм і захацеў пабыць да канца. Падводнік яго адпусьціў каню падпінак і падкінуў яму жмуток сена.

Сход болей ужо зварочаваў увагі на калёсы.

А надвор'е было імгліва-халадковае, нуднае. І лепей-ба сядзець у такую пару ў хаце.

Старэйшыя, слабейшыя, дзяды і бабы, так і зрабілі: патроху, патроху расхадзіліся да хат. Гэткім чынам беларуская старана, што была за вучня, аслабела, і Карпавіч узьлез на прасла і абшчапіў другі кол. Вучань пачуў небязьпеку і, яшчэ больш напружыўшы свой сіплы голас, крычэў.

— Браты беларусы! Браты сяляне! Дзядзькі і цёткі! І вы, маладзейшыя! Значыцца, будзем...

— Таварышы! Таварышы сяляне!— зазьвінеў у перабой яму вісокім галаском Карпавіч;—паслухайце ка мне, калі хочаце, каб быў вам мір і зямля. Паслухайце ка мне, я вам скажу самую лепшую праграму, каб быў ужо адразу мір і панская зямля! Паслухайце, таварышы, праграму бальшавіцкую, каб было вам усяго як найболей...

І да Карпавіча пасунуліся ўсе, хто быў у салдацкіх шынэлях, і Калістрат, і ня мала яшчэ каго, навет і дзеўкі ўсьлед за хлопцамі.

Вучань спазьніўся ў пару змоўкнуць і гаварыў далей, хоць і слабеў ад прыкрасьці, што Карпавічаў голас так зьвініць.

— Гэй, паніч, кінеш ты, ай не? — схапіў яго за падол шынэлі Калістрат:— усё-ж роўна не аддадзім табе галасоў.

— Мы доўга слухалі паніча і хоць ён казаў, што належыць да сацыялістаўрэвалюцыянэраў,—вымаўляў акуратна па складох два астатнія словы Карпавіч, — і належыць навет да нейкіх беларускіх рэ-ва-лю-цы-я-нэ-раў, быццам-то самых наскіх, але ці пачулі мы ад яго, калі-ж будзем дзяліць панскае дабро? Чаму ня можам цяпер падзяліць? Ці чулі мы ад яго, чаму ня можам зараз-жа скончыць ім-пе-ры-ялі-стыч-ную вайну? Ці чулі мы ад яго, што гэта за людзі ідуць па бе-

ларускаму сьпіску нумэр восьмы? Не, ня чулі! А там ідуць напэўна адны паны, якія кіруюцца, каб як лаўчэй абдурыць мужыка.

— Так, справядліва!—крыкнуў Калістрат.

— Але-ж гэта сьпісак беларускі, наш родны!—крыкнуў вучань і блаславіў слухачоў зусім крыва, губячы настрой.

— Ня трэба нам панскай радні, — зьвінеў Карпавіч з заядласьцю.

— Ня трэба! Ня трэба! — падхапіў Калістрат і хлопцы ў шынэлях.

Дзяўчаты троху палахліва, троху сарамліва адсунуліся яшчэ далей ад вучня. Пачалі канфузіцца і дзядзькі.

— Ня трэба нам, паніч, твая праграма, ну!—крыкнуў Калістрат і пацягнуў яго, спрабуючы, далоў за хвост шынэлі.

Вучань скокнуў з плоту на зямлю. Быў ён нязграбны, касалапы, у вялікіх ботах, і захлюпаныя разрэзы шынэлі з жоўтымі гузікамі і зялёным кантам цялёпалі па шырокіх халявах, калі ён ішоў.

— Вы едзеце на станцыю? — спытаўся ён у прапаршчыка.—Можа падвязьлі-б мяне троху?

— Добра. Будзе весялей. Сядайце.

Яны паехалі.

Сход слухаў Карпавіча, і толькі ма-

ла хто, найболей з дзяўчат, правадзіў іх падводу маўклівым паглядам.

Ізноў пачалася імгліва-халадкаватая нуда ў апусьцелым полі.

— Чаму-ж вы не давялі змаганьня да канца?—запытаў Абдзіраловіч?

Вучань памаўчаў, пакрактаў, пахухаў на пальцы.

— Усё роўна,—сказаў ён.

— Чаму?

— Так... Няхай гэты дзядок-бальшавік выедзе ў Маскву, тады да галасаваньня можна будзе яшчэ падыйсьці сюды, калі я ці хто з нашых пасьпее. А цяпер трэба агітаваць у С-й валасьці. А тут нічога ня выйдзе, бо селяніну бліжэй і знаямей цяпер пытаньне аб міру і зямлі, чымся аб беларускім адраджэньню. Дзядок карыстае.

— І многа вас, вучняў ходзіць так.

— Даволі...

— Ад партыі ці як?

— Не, мы так, самі па сабе.

Абдзіраловіч усё больш дзівіўся і цікавіўся.

— Адкуль-жа ў вас гэткая стараннасьць?—ня мог ён прыдумаць далікатнейшага пытаньня і збоку ўзіраўся на просты, сялянскі і тыпічны беларускі твар хлопца.

— Адкуль?—весялей пачаў казаць

хлапец, гледзячы проста перад сабою; —ці вы не беларус, што пытаецеся?

— Беларус — адказаў Абдзіраловіч роўна і проста, але з дробачкай спагаднага сьмеху.

— А калі беларус, дык скажыце-ж вы мне: што вы робіце, каб адрадзіць нашую няшчасную бацькаўшчыну?

Абдзіраловіч няўмысьля усьміхнуўся, але зьдзержыўся і спытаў у вучня:

— Вы кажаце ўжо каторы раз аб адраджэньню. Шго гэта вы хочаце тым словам сказаць?.

— Аб ім вы лепей даведаецеся з беларускай літэратуры, чымся ад мяне,— сказаў хлапец няпрыхільна, думаў ужо, што перад ім вораг; а вы мне, аднак-жа, адкажыце, што вы робіце для бацькаўшчыны, для маткі-Беларусі?

Абдзіраловіч ізноў няўмысьля, але дужэй засьмяяўся і ня мог зьдзержыцца, хоць пасля і ўцяміў, што пакрыўдзіць хлопца, і ня сур'ёзна, як ужо пайшло адразу, сьмяючыся сказаў:

— Бацькаўшчына—матка Беларусь? Ха-ха! Выбачайце, паночку, але мая бацькаўшчына—уся Расія.

— А! Так! — раптам выскачыў хлапец з калёс.—Ну, дык мне не па дарозе з рэнэгатам,—сказаў і ня глянуўшы назад, пайшоў пехатою па сьцежачцы збоку дарогі, пад бярозамі.

— Паночку! Што вы? Пажартавалі ці што? Сядайце, паедзем шыбчэй! — ня ведаў, што казаць, бо ня разумеў хлапца, Абдзіраловіч.

— Які я вам, чорта, «паночку»?— зусім зло і ўзноў не паглядзеўшы, адгукнуўся хлапец; я мужык-беларус і пасылаю да ўсіх чартоў змаскаленых паноўрэнэгатаў... Да ўсіх чартоў! Чуеце? — са злосьцю крыкнуў ён і зьвярнуў на убочную вузенькую дарожку, пайшоў і пайшоў у імгліва-халадкаватую нудную восенную далячыню.

— Стой!—крыкнуў узлуваны Абдзіраловіч свайму хурману, і схапіўся за вожкі, меўся ужо бегчы за хлапцом: чаго ён і як ён паважыўся лаяцца?

— Едзь!—пусьціў, падумаўшы, вожкі з рук;—дурны нейкі ці што, — казаў быццам сабе, быццам падводніку і пачаў супакояваццa; — яшчэ ён і лаіцца, вось дурань!

— Дурань нейкі,—згодзіўся і маўклівы падводнік і перасунуў белую маргелку з лоба на зморшчаную старую патыліцу.

А той пайшоў і пайшоў у сваіх вялікіх ботах.

IX.

Іншыя натуры, каб жыць далей і мець нейкі спакой, чуюць пільную патрэбу ў яснасьці і добрай цямнасьці ува

ўсім, што ёсьць навакол, і таксама у сваім жыцьці за астатні, пасьля такога-ж уразуменьня, час. Гэткіх натур найболей сярод славянаў і народаў Усходу. Яны патрабуюць нейкага здаваленьня і спакою духа ў адносінах да ўсяго, што ёсьць і што дзеецца на сьвеце. Час да часу проста карціць ім упарадкаваць думкі свае—гэта азначае: хоць і не разьвязаць спрадвечнага пытаньня: «Аткуля ўсё і што яно?» — дык хоць супакоіць сябе, падумаўшы, палятуцеўшы і йзноў набраўшыся яснасьці ў паглядах на спрадвечна няяснае. З аднаго боку гэта выглядае патрэбным чалавеку падрахункам, а з другога боку — непатрэбнай і шкоднай штукай у такую пару, калі «грошы—час».

Найбольш яснасьці маюць людзі ў саўсім маладым ці саўсім старым веку. А людзі веку сярэдняга ня маюць на тое часу сярод клопату і клуму жыцьця. Дзе-ж і калі-ж тут падумаць і ўцяміць аб сабе і аб сьвеце, калі навокал усё круціцца, казаў той, у скоках, раз навокал усё гручыць, як грузавы аўтамабіль па каменьню.

Цямнасьць тую часам неўспадзеўкі знаходзяць, аднак, і яны на глухой прасёлкавай дарозе, праехаўшы па ёй колькідзесят вёрст.

Ціхая бязьлюдная дарожка сярод

жыта, ці сярод сумнай імглы восені, ці навет узімку, сярод белага скутага сьцюжаю поля, даець патрэбны спакой і родзіць у душы патрэбную, хаця-ж невясёлую, але ціхамірную яснасьць.

Залежыць тое і ад способу язды.

Патрошку цюхціў кары конь, бразкаючы банячкаю на дузе. Ен падцаваў шпаркасьці там, дзе дарога роўная-роўная, а яшчэ—з невялічкай горкі; але найчасьцей выпадала ісьці ступою: то з крутой гары, то па грэблі, то йзноў пад вялікаю гару; а роўнасьці па дарозе мала.

Калі патроху забылася прыкрасьць з вучням-агітатарам, калі сумная і родная імгла восені ізноў патрошку ахоплівала сэрца, Абдзіраловіч пачаў набірацца тэй яснасьці.

І як маўклівасьць белабрысага, з чырвонай, зморшчанай шыяй падводніка ў белым жупане і белай маргелцы; і як аднатоннасьць дарогі; і як хваравітая прыемнасьць ад мулкасьці на нядрогкіх калёсах, што зьявілася няўпрыцям намест мягкасьці падсьцеленага сена і пераходзіць неўзнаку у нейкую анямеласьць, калі праехаў, ня вылазячы, дваццаць, а можа і трыццаць вёрст; як самая дарога, — так цягнулася і такою была чарада яго думак, у канцы каторай павінна была наступіць яснасьць, як стан-

цыя ў канцы дарогі, хоць і тысячы станцый, апрача гэтай ёсьць яшчэ на сьвеце, хоць і шмат іх яшчэ давядзецца праехаць за ўсё жыцьцё.

Але якая-ж яснасьць? Няма яснасьці... Есьць тое, што ён ня ведаў, як назваць, але прадставіў: вялікая мутная лужына ці нейкія паводкі, ці поўная дажджавой вады канава, а ў ёй паволі плывець шчэпінка, то плывець, то прыстоіць, то пaціху перакруціцца там, дзе была...

Няма яснасьці, бо няма глаўнага.

І куды цяпер паплывець тая шчэпінка? Ці-ж ён ведае?

Няма глаўнага. Аля? не, яна ня глаўнае. Што было, перагарэла. Каханьне да яе сьціхла, прытулілася ў куточку. А можа зусім яго ня было, і зусім яго няма. І цяпер, можа, навет і блізкасьць дзяўчыны не змагла-б яго настрою, які ёсьць цяпер, які быў у Маскве на вакзале, калі белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі заўважыў наўпроці сябе і спакойна і лёгка адхіліў вочы, зьбялелы, лёгкі і шчыры пасьля хваробы. І пачуваў яшчэ на сабе той радасна вясёлы, ціхі сьмех бліскучых дзявоцкіх вачэй. А не глядзеў і уцяшаўся, што зрабіўся новым, другім.

Дык што-ж глаўнае? Курчавы дзядок, што паднасіў яму махорку ў пушач-

цы і казаў: «Што душа мае, тым і прымае», і што крычаў, абшчапіўшы кол, у перабой вучню: «Таварышы сяляне! Паслухайце ка мне! Найлепшая праграма»...—гэты дзядок мае глаўнае: змаганьне з панскай няпраўдай. А яму гэта ня глаўнае; калі адзін голас кажа: «Ідзі ў партыю»!—другі голас насьмяхаецца над сваёю-ж палавінкаю і быццам з нейкай нядобрай уцехаю шэпча: „Няма табе партыі! Няма табе партыі“.—«А вы мне, аднак-жа, адкажаце: што вы робіце для бацькаўшчыны, для маткі—Беларусі?»—пытаецца касалапы хлапец-аратар.—«Што раблю? Што раблю? Чакайце! аб чым гэта я думаў, апроч таго? Ага: вучань надта добра вымаўляе пабеларуску, а я гарэй; мне мала і слоў, асабліва на адўлячонныя паняцьці. А на што мне, на што мне? Мая-ж бацькаўшчына—Расія»...

Апанавала драмота сярод сумнай імглы восені на нядрогкіх калёсах з нейкай прыемнай, нямеючай мулкасьцю боку і нагам. «Да унівэрсытэту гаварыў найбольш пабеларуску. І думаў пабеларуску. Не: школа наўчыла думаць парускy. Ці-ж праўда»? І лавіў сябе, як думае: пабеларуску, ці памаскоўску, і ня мог злавіць.—«А вы, аднак-жа, адкажыце мне»... Ен нічога ня можа адказаць. Ен навет ня можа адчуць усяе глыбі гора і няшчасьця гэтай старонкі, што ця-

пер усьцяж укрыта акопамі, крыжамі і магілкамі. Ня можа.—„А вы, аднак-жа»...

Так, аднак-жа, ён што-сьці павінен рабіць. Так, так. «Буду рабіць! буду рабіць»!—грукаталі калёсы з невялічкай горкі і разганялі драмоту сярод сумнай імглы восені, што патроху робіцца сьвятлейшай і весялейшай. Можа і сонейка блісьнець, і тады хочацца адарвацца ад прыемнай мулкасьці калёс і бегчы па дарозе.

X.

Іван Карпячонак Гаршчок, або Карпавіч (так звалі яго ўсе, калі пабыў у масьвеце), належаў да тэй даўнай і не малой чарады выхаджэнцаў з беларускай вёскі, каторая чакаець яшчэ ў літэратуры свайго пісьменьніка.

Чарада гэтая маець свой пачынак у дужа далёкай мінуўшчыне, калі прадзеды нашыя, то той, то гэты, ня прыкутыя да свайго загону, як цяпер унукі, абы якой культураю, раптам кідалі грэчкасейства і беглі ўва ўвесь белы Божы сьвет шукаць волі, ці-тое: гамаваць свае атавістычныя пачуцьці.

Чарада гэтая праходзіць таксамы скрозь тыя сьлёзныя часы, калі дзяды нашы, то той, то гэты, і найбольш, як той казаў, з ганарыстых, уцякалі ад жорсткіх паноў сваіх, бадзяліся па чужой,

тугою аранай, старане, туляліся па розных глухіх кутках, канчалі век свой ці ў цёмных лясох, ці ўзімку на бязьлюдных дарогах на беленькай сьнегавой посьцілцы, ці ў гарадох на каменьні пад плотам, калі яшчэ раней таго не накладалі галоўкаю за скарынку пушнога старасьвецкага хлебца.

Цягнецца яна даўно струпехлымі крыжамі і касьцьмі ды згладжанымі ад даўгога часу могільнымі курганкамі і ў тыя жалобныя ліхія гадзіны, калі беларус у белай кашулі здабываў царом Сярэднюю Азію, і йшоў на вечныя часы за сваю веру ў Сыбір, і вызваляў балканскіх «браткоў» з турэцкай няволі, і насыпаў чыгункі па ўсяму Усходу Эўропы, і дзе толькі, дзе толькі, апроч хіба свае бацькаўшчыны, не капаў у горах руду, ня спушчаў ваду з гнілых балот...

Губіць свой стройны парадак і буяець ува ўсе бакі чарада ў астатнія колькі-дзесят гадоў, калі нарадзіўся людзей вялікі шмат, а зямля ня вырасла, а ўсохла да вузенькіх, што й курыца пераскочыць, шнурочкаў. Пацягнуўся тады з вёскі народ куламесаю і хто куды: у Пецярбург і Маскву, Рыгу і Адэсу, Тыфліс і Варшаву, і ў далёкую заморскую Амэрыку, дзе ёсць дзіўны горад Ньюиорк, дзе ёсьць глухія, а багатыя фэрмы ў немцаў і расейскіх духабораў, і

дзе можна заробіць добрую капейку, хаця-ж і надта, надта цяжкою працаю.

Губіць свой стройны парадак чарада ў гэную пару, бо хлопцы з беларускай вёскі пачалі выхадзіць цяпер ня толькі „ў сьвет“, адылі і «ў людзі». Школы адчыняліся, і можна было вучыцца на пісара і на вучыцеля, на чыноўніка, ато дык і яшчэ вышэй: ксяндзы, папы і навет афіцэры пачалі выхадзіць з-пад мужыцкіх стрэх.

Што-ж, як каму таланіла. Мікола Мартынёнак Макасей пехатою і басанож у N прыйшоў, бо ў дарозе лапці стаптаў, але пашчасьціла хлапцу: цяпер ён—Мікола Мартынавіч і вялікія міліёны маець. Іван Гаршчок, ці-тое Карпавіч, па чыгунцы прыехаў у Маскву (і дайжа ў ботах, што дзед перад сьмерцю адказаў), а ня меў ён гэткай удачы, хоць і нішто сабе ў манахах жыў.

Дужа псуець сабе кар‘еру мужыцкі сын, калі ня скора забываецца на хату бацькіну. Ташнуець тады, няма ведама чаго; у горадзе ходзіць, як непрыкаяны, а дамоў прыедзе—да працы ахвоты ня маець. Так і прамарудзіць задарма жыцьцё сваё: ні Богу сьвечка, а ні чорту чапяла, ні пан, ні нашчанец, мужыцкі брат.

Іван Гаршчок быў хлопец удалы, змалку на ўсё здатны і здольны. Змалку-ж ён і чытаньню-пісаньню добра няўся.

Як скончыў ён царкоўную школу, пасадзіў яго бацюшка ў школцы граматы вучыцелем.

А Гаршчок калі за што браўся, дык браўся шчыра: замучыў дзяцей малітвамі, а баб і мужчын—чытаючы ім „Душеспасительный листокъ“ з дужа страшнымі малюнкамі: у п‘янюгі з роту лезець вужака, пляткарка ліжаць языком гарачае зялеза і да т. п.

І сасьніў аднойчы Гаршчок, што ён вялікі нейкі праведнік ці манах, і пачуў голас ува сьне, што павінен ісьці ў манастыр, у манахі.

І пайшоў. Папоўніў чараду.

Быў ён з маладосьці прыгожы: вочы зоркія, спрытныя, валасы кучаравыя, від да ўсякага чалавека спагадны і радасны,

І скора і лёгка ўбіўся ў ласку да архімандрыта; даручыў той яму стаяць ля машчэй, калі знаймуюцца багамолы, і пільнаваць, каб клалі грошы і каб ня было абы-якога непарадку.

А манастыр быў знамяніты. Многа вялікіх паноў прыязджала сюды, асабліва з таго часу, калі забілі недалёчка ад манастыра важную асобу царскага роду; прыязджалі князі і графы, княгіні і графіні закупляць панахвіды.

І прыязджалі дзьве князеўны.

Любілі яны да машчэй прыкладацца

А станавіліся недалёчка ад прыгожага послушніка.

І няўпрыцям для самога сябе пасьлізнуўся ён.

І дайшоў да астатняй брыды.

Грошы краў, цела брудзіў, а сумленьне гарэлкаю заліваў.

Прапаў Іван Гаршчок.

Трапіў у самае басяцкае прадоньне.

... Прачнуўся аднойчы на голых, запэцканых гразёю, шалупашкамі і сьлізкімі гурковымі і кавуновамі недагрызкамі, замасьляных басяцкім шкумацьцём палацях у начулішчы.

Ляжаў паміж кудлатага, чорнага басячугі і абшарпанай п'яной бабы.

І нічога не памятаў.

У расхрыстанай, з калматымі касамі абшарпанкі цякла са шчэрбы на зьбітую шчаку сьлюня. Аднэй рукой баба сьцяла Гаршка за палу, а другую адкінула—голую, без ададранага рукава капоты. Жылаватыя, брудныя ногі тарчэлі з-пад абмызганай спадніцы, зьвісаючы з палацяў.

Гаршчок намагаўся ўцяміць усё і абмеркаваць, але нудна было пад ложачкай, балела галава, гідзіла яго ад аблічча абшарпанкі.

Дужа карціла курыць, ды ня было чаго. Ен вызваліў палу пінжака, і баба

заварушылася і засмактала, а кудлаты басяк скрыгаў скрозь соньня зубамі.

Пацягнула зьнізу ў разьбітую шыбу з мутнога надвор‘я сьвежым ветрыкам і прыемна асьвяжыла галаву.

Нылі ўсе косьці, калі скрануўся Гаршчок і палез далоў.

Ен агледзіўся. Начлежны дом быў повен. Была самая пара сну. Стаяла густое цёплае смуроднае паветра, нёсься храп, сьвістаньне і варушэньне.

У адным вугле ўзьняўся глухі гоман, нейкая ваганіна, хрыпаты сьмех і лайба,—усё паніжонымі, начавымі галасамі.

Пайшоў туды, каб дастаць табакі.

Гэта прыйшлі з начной працы гаспадары начулішча, яе паважаныя паўсёдныя жыхары. Месца кождага, зазначанае каменем або цэглінай (замест падушкі), пуставала, бо ўсе ведалі, што тут занята і што гаспадар прыдзе і мае *права* стурыць.

Але на адным месцу скорчыўся блізка што голы, аброслы чорнымі валасамі, дробненькі чалавечак, ні-то цыган, ні-то армянін, ці жыд,—і гаспадар каменя загневаўся за гэткае зьняважаньне сваіх правоў. Ен злосна плюнуў, без усякай жаласьці схапіў навічка, незнаёмага яшчэ з тутэйшымі парадкамі, за ногі звалок яго з палацяў і кінуў на памост, як нейкі мяшок, набіты мякінаю.

Ніхто і ўвагі не зьвярнуў.

А пабіты чорны перацягнуўся, як ніцы сабака, і заснуў проста на падлозе, сьлізкай і бруднай.

Гаршчок папрасіў табакі ў таго, хто кідаў. Той злаяўся, падумаў, патрос у кішані і дастаў шчэпаць махоркі, потым з маскоўскага суконнага картуза, масьлянага ўжо, як бот, выдраў кавалачак газэтнай паперы і даў Гаршку.

Падзякаваў у сьпіну басяку, пашоў на двор і сеў на тумбе; рупліва зьвярнўу цыгарку і зацягнуўся прыемна і соладка.

Палягчэла галава, ня так нылі косьці, і ён мог абдумаць свае палажэньне.

Апошнія капейкі былі прапіты. У кішані а нічога. На сабе чорны пінжак, там-сям пазашываны белымі ніткамі, надзеты проста на голае цела, абшарпаныя, дзіравыя штаны і стаптаныя, зьбітыя на нет бацінкі.

Срэбраны крыжык, на каторы неяк і ў п'янога і ўжо *бязбожнага* Івана не паднімалася рука, — бо то была памяць дзіцячых гадоў, бацькаўскай хаты і *праўдзівага*, яшчэ давучыцельскага і дамана-стырскага жыцьця,—гэты крыжык згубіўся: ці адарваўся, ці яго хто адрэзаў у п'янога і прапіў.

Першы раз за ўсю гульбу паўстала пытаньне: што рабіць?

На работу нійдзе ня возьмуць басяка, ды й кепскі з яго работнік.

Прасіць?—страшная мільганула думка. *Красьці?* — блiснула яшчэ страшнейшая і горкая.

Абчысьціўшыся троху і падцягнуўшы штаны, паплёўся ён па сонных, яшчэ пустых завулках на ўзьбярэжную.

Там ужо мялі белыя дворнікі, махаючы аграмаднымі мётламі, беглі на рынак бабы з кошыкамі і цягнуліся на начлег самыя позныя гулякі.

Нейдзе далёка за заставаю ўдарыў і загудзеў звон, будзячы на душы нешта колкае і балючае. Брызнула восеннае сонца па закапцелых вярхушках фабрычных камiноў, заскакала па дахах і главах і пабегла, бліскучае, па рэйках; з-пад трамвайнага парка заліўся дробна і звонка, задрынчэў званок, і цераз раку па каменнаму мосту пабег з грукатам і гулам першы, з адным-двума работнікамі, вагон трама. Ціха калыхаліся сонныя лайбы на пляскучых водах ракі, а над імі трапыхаліся флажкі. Ізноў загудзеў далёкі звон.

Так пачыналася раніца горада.

Гаршчок асьцярожна і быццам сонны зьлез па прыступачках даўгой лесьвіцы да ракі, з нейкай дзіцячай радасьцю заскрыпеў бацінкамі па берагавому жвіру, адчуваючы блізкасьць да прыроды,

уліваючай у людзей спакой і сілу, і спадзяваньне.

Сьвежы ветрык абдуваў гарачы твар халадком. Гаршчок сьцінуў кепку, прыгоршчамі набіраў вады і, смакуючы, мыўся. Вецер уздымаў кучаравыя, даўно нячэсаныя валасы.

Павясялела яму, ёлкасьць чуцьця пачала зьнікаць.

А горад вясёла, як звычайна, прачнаваўся і усё гулчэй і званчэй гаманіў, гудзеў і званіў. Чырвонае сонца, усё болей залацеючы, узнімалася на празрыстым сінім небасхіле і залівала сьвятлом шкло ў вокнах вышэйшых паверхаў, дахі, вывескі, дрот, вітрыны.

Зазванілі нейдзе яшчэ, запляскалі па бруку капытамі коні звозчыкаў, з громам і гулам цягнуліся ламавікі з даўгімі смоленымі бочкамі.

Сярод гулу Гаршчок ціха йшоў бачком, каб ня біць у вочы дрэнным адзеньнем, і думаў, што цяпер рабіць? Паехаць дамоў к брату і сабрацца з сіламі,—не, ня выпадае.—„На зіму, на гатовы хлеб прыйшоў валацуга – скажуць людзі;—чаму не прыхадзіў раней, як меў грошы? Тады пазабыўся, што і браценьнік ёсьць“— так скажуць яму у вочы й за вочы.—„А брат-жа карыстаець з майго паўнадзела“— упіраўся другі, свой, голас“. — „Аднак сам-то ты ня хочаш *карыстаць* з яго“,—

скажуць горкую праўду. Прыйдзеш дамоў і пачнеш хадзіць па лясе ды па дуброве за красою, а бульбу капаць ці каноплі браць—памажы вам Божа, а я ня хачу...

Ніяк няможна ехаць дамоў. Ды й на што білет купіці?

Аставалася адно: пайсьці да архімандрыта і спытаць колька рублёў, што некалі разам „Зараблялі“.

Доўга так ішоў ѐн, куды ішлі ногі, а ногі давялі да сьцен манастыра. Чатыры гады назад ішоў ён сюды адухоўнены, поўны веры і сілы духа: ішоў, каб быць бліжэй да Бога. Цяпер ён ішоў злы і бязбожны з няпрыхільнасьцю і дайжа пагардай да гэтых муроў.

— Эт, будзь, што будзе,—у голас прагаварыў ён сабе і сігнуў за чыгунную кратчатую калітку.

У прыдзелі адпраўлялі раньнюю абедню. Зара павінен быў выхадзіць з царквы архімандрыт. Як усё да апошняй драбніцы знаёма тут было Гаршку. Ня можна было угамаваць тую больку, той разлад прыкры, што сушыў яму сэрца, тую думку, што вось страціла ўсю тут для яго сьвятасьць, усякую духоўнасьць.

Яго ўжо прыкмецілі. Таўсты Паісій, з чорнай, як лапата, барадою і бліскучай чырвонай лысінай, хітра ўхмыліўся пад густыя вусы, павёўшы вокам у бок Гаршка дзеля чагосьці засунуў рукі за чор-

ны кушак, выняў, ізноў зірнуў з-пад кліраса на Гаршка і гудзеў басам на ўсю царкву.

Худы, як шчэпка, Нікадзім палючымі, глыбокімі вачамі часта калоў Гаршка з нясхаванай злосьцю.

Прапелі ўсё, як мае быць. Пацягнуліся чорныя бабулькі цалаваць абразы; ксціліся і пільнавалі калі пройдзе архімандрыт. Гаршчок, убачыў яго, як ён, надаўшы паважнасьці і сьвятасьці ня гледзячы на баб, ксціў іх і падстаўляў цалаваць свае рыжыя валасатыя рукі.

Гаршчок патроху адхадзіў з чарадою да дзьвярэй, гдзе лаўчыўся падайсьці, як народ высыплець на цьвінтар.

Хлопчык-послушнік, знаёмы Гаршку, вінавата скаўзануў міма, патрос чорнымі кудзеркамі і пачаў гасіць сьвечы. Здаецца, ён няпрыкметна кіўнуў Гаршку, як бы кажучы: „І т а к о г а я люблю цябе“.

Не чакаючы і ня просячы благаславеньня, падыйшоў да архімандрыта Гаршчок, і загаварыў да яго загарадзіўшы яму дарогу.

Шыя ў архімандрыта пачырванела. Ен сьцяміў, чаго той хочаць ад яго.

— Арыштант! Соцыяліст! Ідзі туды, адкуль прыйшоў,—раптам прасіпеў ён.

Гаршчок згубіў панаваньне над сваёю воляю.

— Я пайду, пайду,—закіпеў і ён, махаючы рукамі ад вялікага абурэньня,— я пайду, але ты, ты... (няўзнаку зьехаў з вы на ты)—калі ты атдасі мне маіх трох сот рублёў, што я заробіў пяючы з табою пры адправах, то ты пойдзеш яшчэ далей за мяне!.. Памятай панагію! *)

І для нячулага старога архімандрыта гэтыя словы былі нязвычайнаю крыўдою. О, колькі клопату і страху дадала яму гэтая ўцішку прададзеная панагія.

— Гукнуць паліцыю!! —ківірнуўся да послушнікаў архімандрыт, аж шугаў ад гнеўнасьці.

— Гукай, гукай! — няпрытомна галасіў Гаршчок,— я пра панагію на ўсю Расею крыкну, няхай ведаюць, як рызьнічыя перахоўваюць манастырскае старавечнае дабро. Не аддасьцё мне маіх грошы, дык я зраблю іначай з вамі!— неасьцярожна дадаў ён якраз словы з пісьма, што пісаў архімандрыту троху раней.

Надта дзікою выглядала такая праява ў царкве.

Послушнікі выпіхнулі Гаршка на цьвінтар, дзе ўжо беглі два гарадавых.

— У паліцыю хулігана! — быццам гусак сіпеў і гагатаў айцец архімандрыт.

Вусатыя, чырвоныя гарадавікі бая-

*) Абразок на грудзёх у праваслаўных архірэяу.

ліся гэтага кандытата на епіскопы, добра ведаючы яго вагу сярод паноў. Не спрачаліся і ня распытваліся, схапілі Гаршка за рукі, дырганулі і павалаклі за чыгунныя кратчатыя варотцы на гаманлівую, бліскучую, звонкую вуліцу.

— Я сам... Я пайду... Я-ж сам іду,— увесь белы ад крыўды і сораму, што ўчынілі над ім гвалт, кундыячаў Гаршчок гарадавым. Тыя маўчалі і цягнулі за рог вуліцы.

Там агоўталіся.

— Ахвота чапацца з імі, — казаў старэйшы. Ну, ты, Бабpoў, ідзі на пост. Я адзін з ім саўладаю.

Бабpoў усьміхнуўся, зірнуўшы на мізэрную фігурку ιлабадранага басячугі, і пайшоў.

Старэйшы, Сімановіч, знаў Гаршка яшчэ тады, калі ён быў у ласцы ў архімандрыта (раней, у тую пару—казначэя і потым—рызнічага); цяпер шкадаваў яго.

— Эх, Іване, сказаў ён, — добра я цябе знаю: быў ты й сыты й абуты, у гонару і з грашмі, чаго табе было з імі сварыцца?

У Гаршка кождая жылка дрыжэла.

— А цяпер, Іване, пакінь ты іх і займіся чым-колечы другім, што табе падходзіць, умаўляў гарадавы;—во да чаго дайшоў,—агледзіў ён Гаршка згары да зямлі.

— Я папрасіў у яго на дарогу. Як у чалавека прасіў, казаў Гаршчок.

— Ну, во што, — падумаў Сімановіч,—у паліцыю мы ня пойдзем і пратакол пісаць ня будзем, бо дзеля гэтага і ён павінен быў явіцца. А ну, на ўсё, можа, забудзецца. Але каб мне не дасталося, калі хопяцца часам, то падушайся, што заўтра ў гэтую пару ты прыдзеш да мяне. Спадзяюся, што ня спытаюць аб табе, але на ўсякую прыгоду... сам ведаеш-служба, дзеці... Ну, раздабывай грошы, купляй білет і едзь сабе з Богам у сваю вёску.

Гаршчок утупіў вочы.

— Журавы там цяпер лятуць, бабы лён сьцеляць, каноплі выбіраюць, пеўня на дабіркі зарэжуць,— гаманіў з лятуценьнем у шэрых вачох Сімановіч; ён дастаў партманет і штосьці поркаўся ў ім.

— Дык дэкляруешся?

— Ага. Дзякую вам.

— Ну, дык во,—замітусіўся гарадавы: — мая рука лёгкая, будзеш мець на дарогу, і сунуў Гаршку беленькі паўрубель,—ідзі сабе.

Пашоў на пост і яшчэ па дарозе крыкнуў: «Глядзі-ж прыдзі на ўсякую прыгоду!»

Астаўся быццам выніцаваны Гаршчок, варочаў у потных пальцах мантэу і чуў нямую прыкрасьць.

— Кру-у! Кру-у!—крукала у вушох, як слова, высака-высака ў небе лятуць журавы над логам, гдзе бабы сьцеляць лён, а каб было чысьцей — грабяць баграна-залатое асінавае лісьце, што наляцела з лесу так далёка.

Сярод гоману і звону паплёўся Гаршчок прапіваць паўрубля і ўсё болей мякчэў ад думкі, што паедзе на жыцьцё дамоў.

А злосьць так часам і падпірала яшчэ і была балючай, дужа войстрай ад зьняможнасьці і ўніжэньня. «Арыштант, соцыяліст».. Я-ж табе пакажу, што я за арыштант! Я цябе дапяку.

Калі на другі дзень Гаршчок прыйшоў да Сімановіча на пост, той старанна пераксьціўся.

— Ну, хваліць Бога! сказаў ён,—а я мысьліў: ня прыдзеш. Пойдзем у паліцыю; гукаюць, што рабіць...

Потым яго вывелі на двор, гдзе стаяла цёмная карэта. Адчынілі дзьверцы, ўпіхнулі яго туды, пасадзілі да яго жандара, замкнулі у цямноце і некуды павязьлі.

Мякка каціліся аббітыя разінаю каточкі па роўных брукаваных вуліцах, толькі пляцкалі конскія падковы. А думкі у Гаршка заскакалі: «Што хочуць зрабіць? За якія ўчынкі?»

Прывязьлі яго ў ахранку. Увялі ў

раскошны пакой і пасадзілі паміж двух жандароў.

Зараз выйшлі з другіх пакояў жандарскія афіцэры. Адзін меў у руках Гаршкова пісьмо да Архімандрыта, у каторым якраз і было тое — «Калі не аддасьцё маіх грошы — з раблю і начай з вамі».

Ізноў пачаліся распытаваньні, хто, адкуль, чым займаўся, за вошта меўся забіць архімандрыта, ці меў памагачых у нападзе?.

— У турме сядзеў?

— Ніразу, пане палкоўнік.

Афіцэру не падабалася «пане» -Гаршчок чутка заўважыў.

— Брэшаш, латруга!

— Ніяк не брашу, вашскародзе!

— Ага. Ну, мы праверым.

Прывалаклі аграмадны альбом з фатаграфіямі розных злачынцаў і зачалі лістаць і шукаць.

Доўга цягнулася гэтая работа, было горача і прыкра.

— Так! Першы раз у нас, і ведамасьцяў з другіх гарадоў аб табе няма,— сказаў палкоўнік.

— Анархіст, рэвалюцыянэр, бальшавік?—папытаў у яго далей палкоўнік.

Гаршчок вытрашчыў вочы.

Капітан усьміхнуўся.

— Мяркуючы па яго пісьму і пра-

вапісу, пане палкоўнік — пстрыкнуў ён па пісьму.

Абодва засьмяяліся. Гаршчок пачырванеў, — што сьмяюцца з яго цемнаты.

— Ну, ты добра сьпісаў тут манастырскія парадкі, толькі як паважыўся паграажаць? што значуць словы: «Зраблю з вамі іначай»?

— Тое, што буду судзіцца за свае грошы,—адказаў Гаршчок.

— Ага, так! Ну добра.

Яны пайшлі ў другі пакой і доўга рагаталі там, яшчэ раз перачытваючы Гаршкова пісьмо, перасланае ў ахранку архімандрытам.

Адылі выйшлі.

— Ну, што-ж: хочаш, каб мы цябе адправілі на родзіну?

— Хачу, вашскародзіе,—узрадаваўся Гаршчок, думаючы, што яму дадуць безплатны праезд, як нічога нямаючаму і нявінаватаму ні ў чым.

— Добра, пішы, — сказалі пісару і пайшлі сабе.

Пісар напісаў паперу, падаў яе салдату і сказаў:

— У N-ую перасыльную.

— Як, у турму, па этапу?! скалануўся Гаршчок.

— Ато як-жа? Сам прасіў.

— Я ня тое... Я ня хочу, — узьняў голас Гаршчок.

— Ну ўжо канец, зроблена. Вядзі яго.

Даўгім і стыдным быў час да турмы сярод двух салдатоў са штыхамі па самай сярэдзіне вуліцы, па каменьню.

— «Па этапу, з салдатамі дамоў... О, сорам, сорам»—мысьліў Гаршчок у адчаю.

Яшчэ доўга мучылі яго, пакуль прыймалі ў турме, ізноў пісалі, ізноў пыталі. Цэлы дзень мінуўся—макавай расінкі ў роце ня было. Потым упіхнулі ў смуродную, брудную поўную арыштантаў камеру з палацямі.

— «Яшчэ раз я прапаў»,—разважаў Гаршчок.

Толькі цераз тры месяцы, пацягаўшы па ўсіх пунктах і турмах, даставілі яго ў родны губэрскі горад. І за гэты час Гаршчок шмат чаго новага для сябе пабачыў і пачуў.

Не забавіўся цяпер у брата навет месяцу, ізноў паехаў у сьвет. Выўчыўся рабіць па мэталу і чытаў безразборна усялякую нелегальшчыну з гэткай-жа стараннасьцю, як некалі — «Душеспасительный листок». Здабыў пашану за розум свой ад таварышаў-работнікаў і стаўся Карпавічам. Але правадыры-інтэлігенты з іх характэрнай інстынктыўнай

цямнасьцю ня мелі да яго асаблівай прыхільнасьці. Чулі ў Карпавічу той гатунак людзей-самавукаў, каторыя хоць і вялікай высакосьці даходзяць у мастацтве, палітыцы ці абы-якой навуцы, але назаўсёды застаюцца з нейкай хібаю ў самым грунтоўным, а дзеля таго неўспадзеўкі і страшна лёгка зваліваюцца часам на самы дол чалавечай думкі. Яны, гэтакія, нейкім дзівам сумяшчаюць у душы сваей найлепшы, здаецца, гуманізм і найгоршае, акажацца, чалавеканялюбства, хімію і алхімію, марксізм і хірамантыю і з аднолькавай шчырасьцю веруюць у тое і другое. Багі іхныя любяць завадзіць сварку, ськіваюць адзін аднаго з пасаду і робяць у галаве свайго паклоньніка нязвычайны сумбур. Багоў гэных зазвычай надта многа, але бываюць часіны, што і няма нічога, вось тагды людзі такога гатунку і вырабляюць розныя неспадзеўныя штучкі.

— „Нікоменьку ня прызнаюся, сам сабе думаў інагды Карпавіч, — але чую, што ў абы-якой партыі мог-бы знаходзіцца з поўнай шчырасьцю». І праўда: ў пачатку вайны ён троху чаго не зрабіўся самым ярым ісьціна-рускім патрыотам, потым пад уплывам сваіх знаёмых студэнтаў—сьвядомых беларусаў—дужа скора асьцюдзянеў. І нічога дзіўнога, што за нядаўгі час перамахнуў ён

аж да бальшавіцкага лагеру. У бальшавізму Карпавіч пачуў нешта блізкое, роднае і любае. «—Доўга шукаў,—дзякаваць Богу, знайшоў-ткі», — уцяшаўся дзядок і, пачуваючы дужасьць і адвагу, зрабіўся нейкім пэўным ува ўсім-чыста, гаварыў з людзьмі вольна і плаўна і быццам рос, нізенькі, з-пад сваіх сівых кучаравых валасоў.

— Сячы трэба да карэньня!—любіў казаць і часта казаў цяпер Карпавіч, хоць і ня траціў свайго паўсёднага гумару.

XI.

Алечка ведала, што ў яе жыцьці ідуць чарадою то добрыя, то нядобрыя дні. Яна навет заўважала, што дрэнны настрой, гэная адзнака злыдняў пачынаецца заўсёды звечара ў панядзелак.

І ня так было Алечцы прыкра тое, што Ігналік паехаў не разьвітаўшыся, як тое, што ад'яжджаньне яго трапіла на пачатак нядобрай паласы жыцьця.—«Яшчэ падумаюць, што я аб тым шкадую», — разважала дзяўчына і наўмысьля хавала ад усіх свой брыдкі настрой.

— Зусім ня можна было спадзявацца, каб прапаршчык Абдзіраловіч быў гэткі неўзгадаваны: выехаў нічога нікому не сказаўшы, быццам уцёк,—так жартам казала яна і так наўмысьля сьмяялася:— а хоць і ўноччы выяжджаў, каб ведама,

схадзіла-б на вакзал,—так яшчэ дадавала яна, каб кожды зразумеў, што ёй а ні каліўца не карціць ні яго ўзгадаваньне, ні яго ад'ежджаньне: яна гаворыць, каб пасьмяяцца.

Князь, аднак, разумеў яе зусім іначай і без праўдзівага сьмеху паднімаў голеную, пульхлую губу з чорнаю мецінкаю, паказваючы белыя, быццам пена, зубы. Заўважыў тое, што яна хавала ад усіх, і перш з прыкраю цярплівосьцю, а далей з цярплівай злосьцю скаліў ён свае зубы і не хацеў ці, можа, і ня мог мець замкнуты твар перад раптам зьнялюбелаю дзяўчынаю.

А за гэта і сам зьнялюбеў ёй.

— Князь.. падумаеш: наўда вялікая!— казала яна у той дзень сваёй малодшай сястрычцы, клаўшыся спаць:—усе за яго ніжэйшыя, усе неўзгадаваныя, толькі ён адзін харошы, падумаеш!.

— Мне ён ніразу не падабаўся, — адмовіла маўклівая Лёля.

— А мне, думаеш, падабаўся?—спыталася Алечка і ня ведала, што яшчэ казаць, трошку памаўчала.

— Хто цябе ведаець,—неяк здалёку і быццам з неахвотай казала сястра, закідаючы рукі за галаў, на падушкі, — пэўне падабаўся, калі прапаршчыка Абдзіраловіча праменяла на яго, а той быў такі добры і слаўны.

Ад гэтых слоў Аля яшчэ болей усердзілася.

— Ат! нічога ты, Лёлька, не разумеш,—скоранька адказала яна;—не магла-ж я сама бегаць за гэтым сьвятым Абдзіраловічам, калі ён не хацеў гуляць з намі...

— Што там табе казаць,—зьвярнула Лёля размову на шчырасьць: — пан Ігнат быў табе зусім ня «гэты», і дарма ты завеш яго сьвятым. Каб ты ня слухала князя, хто якога роду, дык-ба лепей было.

— Ну, што-б было?

— А тое, што князю ня выпадае казаць у нас аб тым, хто якога роду калі мы самі з мужыкоў.

Аля пачырванела.

— Ты, Лёлька, малая, а лезеш у вялікае і нічога не разумееш... Ні-чо-гінька, а нічымчагенька! І таксама было-б лепей, каб ты ніколі не гаварыла аб нашым родзе. Мамачка, ведай, гэтага ня любіць. Наша мамачка ўнучка генерала, а татулькін толькі дзед быў з простых, гэта ўжо даўно. А ты не-ра-зу-ме-еш!

— Няхай сабе я ня разумею, а ты Аля разумееш, а пана Ігната пакрыўдзіла... А цяпер шкадуеш, хоць ніхто-ж табе не вінават.

— Лёлька, маўчы! Пакахаеш сама, тады будзеш ведаць, як казаць... Сьпі

адна, калі ты гэткая, — скрозь сьлёзы скончыла гутарку Аля і пайшла спаць у пакой да няні.

У гэты час у сенцах зазьвінеў званок.

Няня адчыніла і шыбка прыбегла назад сказаць, што прыехаў сам Мікола Мартынавіч.

Алечка была ў бацькі аблюбёнаю дачушкаю, аблюбёным дзіцёнкам, і з прыемнасьцю чула на сабе бацькаву любоў.

Алечка заўсёды бывала дужа рада, калі ён прыежджаў, і ня ведала, што рабіць з тае радасьці: чапалася яму на шыю, абляпляла яго бусямі, гладзіла яго сівую бараду і парослыя валаскамі рукі, тулілася да яго, чуючы, што ўва ўсім сьвеце толькі ён адзін разумеець яе, даруець ёй памылкі і абмашкі і любіць яе так, што дзеля гэтага толькі й жывець. Яна была зачараваная бацькавым розумам, яго цьвёрдасьцю ў адносінах да людзей, яго багацьцем. З маткаю-ж ня мела тых прыязналюбых зьвязкаў і любіла матку менш, чымся яго. А з гэтых прычын чакаць татульку было для яе быццам нейкай дадатковай і паўседнай, у запасе, прыемнасьцю, каторая ратавала ад вялікага смутку ў чарод нядобрых дзён і надавала асаблівай прынаднасьці, салодкага прыгажства яе шчасным дням.

Цяпер-жа, калі няня прыбегла і сказала, што прыехаў сам Мікола Мартынавіч, Алечка, замест радасьці, пачула нешта новае, дзіўное, зусім ня добрае. Было ёй ці-то прыкра, ці-то боязна. Чула, што будзе нешта дрэннае, благое. Быццам апала яе сэрца.

Яна стаяла ў дьзвярах пакою, дзе жыла няня, глядзела ўздоўж па карыдоры, дзе з канца, з цямноты выходзіла вялікая фігура бацькі, аб нечым разважала і ведала адно, толькі адно, што ёй боязна перад новым, невядомым...

— Што, Алюся, не пазнала таты?— з пяшчотаю, і негасьцю, і наплываньнем асабліва вялікай любасьці ў сэрцы пасьля даўгога разлучэньня сказаў Мікола Мартынавіч і далікатненька абшчапіў яе і пацалаваў яе.

— Татусю, пазна-а-ла! — адказала яна і прытулілася да бацькі, але тое новае не пакінула яе.

— Сьцюдзёна табе, Алюся?—спытаўся стары, заўважыў, што яна не такая, як заўсёды, быццам мімаволі куксіцца.

І калі выйшла жонка, ён, павітаўшыся, перш-на-перш спытаўся, што гэта з Алюсяй, ці здарова яна?

— Чаго-ж ёй хварэць?—спакойна і нанет трошку іронічна адмовіла матка; — здарова, толькі непаседліва, нападалася за дзень, бо у хаце ня стыкаецца.

Аля чула, што сказала матка і падумала, як яна нялюба кажаць, і з прыкрасьцю чакала, што зараз яна пачне яшчэ хваліцца князем, што ён напэўна прыдзе ў сваты.

І нялюбасьць да ўсяго-чыста спавіла дзяўчыну і піхала на самыя неспадзяваныя ўчынкі,—толькі Аля ведала, што гэта пройдзе, што гэта — благая чарада жыцьця, і дзеля таго толькі адзержывала сябе.

Цяжкі настрой не пакінуў Алю і ўраньні на другі дзень. Яка сьніла Ігналіка, быццам яна з ім і з нейкімі людзьмі плавала ў чаўне па мору. Човен абярнуўся, і яна з Ігналікам абшчапілася, і абодвы заліваліся ў сьцюдзёнай, сьцюдзёнай, сольнай і мутна-сіняй вадзе.

З беленькага катэра, зьнеткуль, кінулі ім вяроўкі з гумавымі паясамі, яна схапілася, а Ігналік з маўклівай, пакутнай і даруючай за крыўды усьмішкаю адпіхнуўся і пачаў залівацца адзін.

Яна ўстала, як звычайна, і сьнедала разам з усімі, хоць і ня мела апэтыту, але ў парк гуляць не пайшла і лягла з кніжкаю на качалку. І ня магла чытаць. Перш чула нейкую мляўкасьць ува ўсім целе і як слова хмель у галаве, а потым зразумела, што пачынае гарэць.

Калі прыйшоў князь, каб паказацца Міколе Мартынавічу і адным заходам

пашчупаць грунт у справе сватаньня (бо маруда была яму ня з рукі і надакучыла яму), Аля ўжо ляжала, завінутая коўдраю, на пасьцелі, ля яе сядзеў старэнькі вясёленькі дзядок курортны доктар і воддаль—Мікола Мартынавіч.

Князя ўвела і сказала аб ім сама гаспадыня якраз у той час, калі доктар гладзіў Алю па ручцы і ласкава супакаіваў яе, кажучы ёй і каб чуў бацька:

— Нічога, нічога, маё дзетка: маленькая нэрвовая хваробка... Трэба супакоіцца, выпіць мае мікстуркі, хоць ад іх і не вялікая польза, і як рукою здыме. Найлепшая-ж рада й лекарства—спакой.

Мікола Мартынавіч быццам і цікавасьці ня меў прыгледзіцца да князя і бязуважна кіўнуў рукою на крэсла, каб той садзіўся.

Такое прыйманьне было нялюба князю, і ён адразу пачуў нейкую няпрыхільнасьць да міліёншчыка. Аля яшчэ пабольшала яе тым, што адвярнулася да сьцяны, калі князь прыйшоў.

І пасьля візыту князь зразумеў, што абставіны спляліся так, што сватацца няма чаго патыкацца. Мець абы-якія справы з «лапацонам», як ён у думках аблаяў міліёншчыка, было ня лёгка. Хвароба-ж дрыжонай дачушкі, відаць, зусім у благі бок ськівавала настрой і думкі Міколы Мартынавіча. Дарма зрабіў князь спробу

завесьці з ім размову аб ратаваньні маемасьці ад розных у часе рэвалюцыі магчымасьцей. Дарма казаў яму пасьля абеда ў кабінэце аб лісьце ад пэўнага чалавека з Масквы, што трэба—як га—ратаваць домы і капіталы і сваё ўласнае жыцьцё, бо раб бунтуецца ня жартам і зжарэць і домы, і капіталы, і жыцьцё. Дарма падбіваў старога прадаваць усё і выяжджаць заграніцу,— той слухаў няўважна і маўчаў, бо навет гаварыць аб тым не хацеў. Мусіць ня меў ён, вясковы выхаджэнец, веры, каб хам мог яго зжорці.

І князь пастанавіў выехаць у сталіцу. Той ліст аб чаканых грозных падзеях напалохаў яго і прымусіў парупіцца.

Прыкра было яму.

І ён удаўся ў маркоту.

Увечары таго-ж дня гасьцяваў у яго вясёленькі, старэнькі курортны доктар, каторы і памагаў яму разьвеяць гора і салодка патужыць. Выпілі яны кахетынскага, добра пад'елі, пачырванелі, пасядалі ў мяккія крэслы і курылі, сумна думаючы. Потым князь узяў у рукі гітару і навёў струны на мінорны лад. Гукі гітары, гукі тужлівыя плылі ў дымна-сінім змроку цёплага пакою да расчыненага балкона і таялі ў смутным паветру шумячай жоўтым лісьцем во-

сені. Замігцелі на цямнеючым небе зорачкі, адна, другая і трэцяя за чорнаю каўказскаго гарою. Гітара дрыжача варкатала, і князь маўчаў і думаў аб тым, што было і што мінулася...

— Эх, мінулася, мінулася, — казаў доктар і качаў галавою,—да вайны было, а цяпер мінулася, мінулася ўсё, эха-ха,— і ўздыхаў іківаў галавою.

XII.

Пяць дзён ня сьціхала канонада.

Бесперастанку трашчэлі і трэскалі кулямёты і стрэльбы, то быццам заціхалі, то ўзноў набіраліся заядласьці. Памаўчаўшы, бухалі пушкі, і чарада глухога, дужага гулу хавала ў сабе тое трэсканьне.

Быў пяты вечар.

Хмурая восенная мга паўзла з сівага неба на цяжка хворы горад, на канонаду.

Карпавіча і Васіля адпусьцілі дамоў, каб яны выспаліся і ўзноў прыйшлі змагаць буржуяў.

Абпэцканыя і абшарпаныя, з кулямётнымі патронташамі цераз плечы і ўкол пояса, з набітымі стрэльбамі ў руках перабегалі яны пад сьценкамі, прабіраліся да свайго кварталу.

Зрэдку там-а-там пёк з вакон і з люхтаў захованы вораг.

— Не здаюцца, каб іх удушыла, — марматаў Карпавіч аб белагвардзейцах.

— Кажуць, нам ужо помач ідзець з Петраграду,—весяліў надзеяй сябе і старога Васіль.

— Ах, каб-жа Бог даў...—уздыхнуў змучаны Карпавіч і без асаблівай цікавасьці і ўважнасьці засудзіў сябе, што— бальшавік, а гаворыць—«Бог даў».

— Каб-жа Бог даў, як той казаў,— падумаўшы і пераскачыўшы небясьпечнае месца, дадаў Карпавіч.

— А як мы іх турылі па Газэтнаму завулку,—весяліў ўспамінамі сябе і старога Васіль;—шкода, што не злавілі начальніка партыі, гэтага нягоднага князя.

— Гальшанскага? Шкода, праўда што. Партыйка-то яго так сабе: блазьні, кадзеты, юнкяры... Во сам б'ецца, як нячысьцік. Усюдых пасьпее, — гаварыў стары.

— У страўню вегетарыянскую ці там нейдзе шмыкнуў і схаваўся. Пяць куляк пусьціў яму я ў сугон, ды абмахнуўся: пашчасьціла князю ўцячы.

Раптам загудзела міма граната і з вялікім грукатам бахнулася высока аб мур.

Сыпнулася вапна, цэгла і закурыўся пыл.

Яны шпарка ўбеглі ў вароты.

— Пачакаем.

— Трэба.

— Ах, ня ведаю, як маецца матка,— сказаў Васіль.

— Але, здалася старка. Каб ногды зусім не разьвіталася з намі. І што ёй? Здаецца-ж век як ня Бог ведаець які.

— Каб толькі, кажа, яшчэ хоць раз на паніча Ігналіка зірнуць.

— З галавы ёй нешта ня выходзіць гэны паніч.

— Ну, як жа: ўзгадавала яго, сіротку.

— А цікаўна, як ён цяпер? З чыйго боку?—пытаючы казаў Карпавіч.

І раптам, неўспадзеўкі наперадзе нехта дужа сьвіснуў.

— Стой!

Сунуўся груд людзей.

Група усякіх мястовых паноў, зьежаных і падняўшых каўняры, нейкіх яшчэ шабадраных жулікаў і двох-трох чалавек у шынэлях, абкружаная ўзброенымі чырвона-гвардзейцамі, рушыла ўгору па вуліцы.

— Свае, свае!!

Яны прад'явілі паролі і сказаліся.

— А! таварыш Гаршчок! З Газэтнага завулка? Вы як мае быць усыпалі ім, калі яны ўцякалі.

— Нічога, як трапілася, — адказаў Карпавіч.

— Васілёк! — зьняцейку пачуўся з групы арыштаваных абніжоны голас Абдзіраловіча.

— Ігнат Восіпавіч, як гэта вы папаліся? — пазнаў яго ў шынэлі з адрэзанымі наплечнікамі і адгукнуўся Васіль. —Таварыш начальнік, — папрасіўся ён у галоўнага канваіра,—дазвольце паздароўкацца.

— Я ехаў на доктарскую камісію, я ня ведаў, што дзеецца ў месьце, і на вакзале мяне ніхто не задзержыў. Во— запіска, што ў мяне адабрана аружжа. Ішоў я, Васілёк, да вас; тут мяне арыштавалі. А я чалавек хворы і не магу змагацца з ніводнага боку. І я, таварышы, ледзь на нагах стаю,— казаў Абдзіраловіч.

— Вы яго знаеце? — спытаўся начальнік канвоя ў Васіля.

— Добра знаю.

— І я таксама, — адгукнуўся Карпавіч.

— Ну, дык можаце ўзяць яго да сябе.

Абдзіраловіч радасна выйшаў з пры крага кола.

Яны пайшлі.

— А мама дужа хварэець, — зазначыў Васілёк.

— Ну, што ты?!—занеспакоіўся Абдзіраловіч.

— А так, дужа хварэець. Будзе рада, што вы прыдзеце.

Ды толькі яны ступілі некалькі сігоў, як блізюхтанька з варот пасыпаліся рэвальверныя стрэлы.

Яны махам крутнуліся ў бок.

Але Карпавіч, відаць, зачапіўся за нешта, спатыкнуўся і заваліўся.

— Таварышы! — нейкім пісклявым галаском завапіў ён:—таварышы, ратуйце!

З варот выбегла некалькі чалавек белай гвардзіі са знаёмым Абдзіраловічу па лазарэце капітанам Гарэшкам за даводцу. Яны ў мамэнт абкружылі Абдзіраловіча.

Васіль некуды кінуўся наўцёкі і як наскрозьдоньня праваліўся.

Высокі Гарэшка зложыўся рэвальверам на ляжачага дробненькага Карпавіча.

— Капітан!! Стойце! Здурнелі!! — праразьліва загаласіў Абдзіраловіч і выставіў рукі перад Гарэшкам.

Той ня мог ужо зьдзержыцца і стрэліў, але ськівірнуўся перад рукамі, і куля папала толькі ў нагу Гаршку.

— Ая-я-я-яй!!—заякатаў, як сабака, дзядок, схапіўшыся за нагу.

— Няма чаго шкадаваць такую дрэнь,—зласьліва адказаў капітан.

— Launch Ператрэсьці яго,—даў ён злёгку выспяткам у бок Карпавічу.— Ну, а вы прапаршчык, якім чынам укруціліся ў добрую кумпанію? Яны вас вялі пад канвоем?

— Так, пане капітане. Яны ня далі веры маім паперам і вялі мяне ў свой камітэт.

— Хваліце-ж Бога за іхную дурнату. Даўно-о маглі-б яны адправіць вас на лона сьвятых радзіцелькаў. Што-ж, вааружайцеся. Спадзяюся вы зробіце, як вам падкажа вашае сумленьне і службовая павіннасьць.

На вуліцы было зусім цёмна.

Гуд боя сьцішыўся на ноч.

З Карпавіча пазьдзіралі патранташы і чырвоныя перавязкі, паклалі на насілкі і панесьлі ў бальніцу.

Яны, як афіцэры, вялі перад і йшлі побач. Калі Абдзіраловіч зірнуў збоку на капітана, ён адразу выявіў тыя, быццам надта-а-надта даўно былыя часы, калі чарод ехаць на Каўказ не прыхадзіў яму, і тонкая, нібы джгала вужакі, нуда незлавімым мамэнтам датыкалася болем да сэрца і на той мамэнт пужала яго. Фізычна чуў сябе тады ўжо досіць добра, і навет іншы раз увечары ішоў слухаць музыку, ці сядзеў у сквэру, хадзіў сярод людзей, каб толькі даць абыякую разрыўку думкам сваім.—„Бурлячая рэвалюцыя коціцца вось міма“,— думаў тады, але не адно гэта смуціла яго. Ен баяўся, што пакуль выправіць паперы ў канцэлярыях, сярод немагчымай маруды і куламесы рэвалюцыйнай пары, што йзноў

пачнуць круціцца нэрвы, а пасьля гэтага зьявіцца, можа й тое, нянавіднае—у вобразе спакусьніцы. А другі голос спрабаваў шаптаць тады яму, што ня ўсё-ж і адзінота, самота, кнігі і думкі, што трэба нейкага іншага, агульнага з людзьмі і весялейшага бавеньня. І тры дні бадзяўся прапаршчык па камітэтах, саюзах і пунктах, пакуль-непакуль дастаў усе патрэбныя дакумэнты, і тым клопатам здушыў крыху вужачае джгала. І ў астатні вечар, ідучы на бульвар па люднаму тратуару з гэтым Гарэшкам, старым дзявочнікам і цынікам, афіцэрам яшчэ мірнага часу, чуў ад яго:

— «Вы праз тое гэткі ціхоня сьвяты, што ня ачунялі як мае быць пасьля хваробы»...

Так казаў Гарэшка, паконску рагочучы, і дадаваў:

— «А я, пане-браце, люблю зірнуць у прыгожыя вочкі».

— «Мне таксама люба бачыць прыгажство, — адказаў Абдзіраловіч; — калі нам хочацца смакаваць харavство ў абробленым памастацку каменю ці на палатне, дык чаму-ж не палюбавацца на жывое, Богам створанае хараство?»

— «Дзіўны чалавек! Дальбо, дзіўны вы чалавек!—зарагатаў капітан, хоць і няўважна зусім слухаў, а можа і ня чуў, што казаў прапаршчык;—дзіўны вы ча-

лавек, ведаеце, сучасны манах ці... ці хітры мудрагель, прытварака, каторы мае любасьць у самаашуканстве,— разумееце вы, пане мой? А я, стары грэхавод, люблю зірнуць у прыгожыя вочкі, — разумееце вы, прапар?»

Яшчэ раз паглядзеў Абдзіраловіч збоку на сівеючыя каля вуха, на чырвонай, сьпечанай скурачцы, валасы капітана і зьдзівіўся ад успамінаў сваіх і падзівіў спакою свайму. Падзівіў сабе, што ня чуе сораму, што не разьвітаўся з Карпавічам, навет не паглядзеў, калі яго панесьлі ў бок ад іхнай дарогі. Нэрваў быццам ня было.

А капітан распытаваўся ў яго, як жылося на Каўказе і як прапаршчык ачынуўся тут.

— Наш начальнік адрада, — казаў ён,—таксама толькі што з Каўказа, і трапіў проста ў гэтую кашу. Ен гвардзеец, князь,—Гальшанскі, можа, чулі калі?— баявы, ведаеце. Ух, працуе! У палон чырвоных не бярэць, а хто і передасцца яму, ня ўцешыцца: да сьценкі!

— Я, здаецца, сустракаўся з ім у вайсковага начальніка ў Пацігорску. Але ён ня рыхтаваўся выяжджаць так скора.

— Ен кажа, баяўся, што дарогі стануць, у яго тут справы ў штабу.

Абдзіраловіч размаўляў ціхім, аслаблым голасам. Ен ня мог супоўна ўцяміць

частых перамен свайго палажэньня. Прыгода з дзядком-бальшавіком, яго айканьне стаяла яму ўваччу.

— Пане капітане! я павінен вас пакінуць на нейкі час і залучыць тут у вадну знаёмую сямью. Заўтра ўрачьні яўлюся,—папрасіўся ён.

Гарэшка задумаўся і пацёр сваю рэдзенькую сівізну ля вуха.

— Ано, можаце пайсці! Ды пільнуйце, галубок, сьценкі і плота. Сьмеху будзе варта, калі зьгінеце за неасьцярожнасьць.

Зь! Зь! — зьняцейку зазьвінела міма вуха.

Людзі шурхнулі ўва ўсе бакі і прыгнуліся.

— Во, бачыце?—крыкнуў яму капітан у дагон. І чорт яго ведае, адкуль і хто, свой ці чужы.

Абдзіраловіч аддаў чэсьць і трушком пабег за рог дома, спадзяваўся знайсьці Васіля ці прабрацца на вакзал.

— «Так, свой ці чужы,—падумаў ён з нейкім сорамам ці каяньнем. — Я ня ведаю, хто мне свой і хто чужы. Я дзяржуся дзікога нейтралітэту і ашуківаю тых і гэтых і самога сябе. Няўжо панская кроуў, каторая цячэць у маіх жылах, мае нейкае значэньне? Ату, што за дурныя думкі,—гэтага ня можа быць».

І адна палова яго, каторая разумела белых, маўчала, зьнямела.

І другая палова яго, каторая разумела чырвоных, вымагала, каб ён знайшоў князя і забіў яго і каб ён дагнаў Гарэшку і даў яму высьпятка пад грудзі, як той даў ляжачаму Гаршку.

Інстынктыўна, з агідаю матнуў ён рукою, каторую пажмаў Гарэшка.

XIII.

Яна ведала, што сьмертнуха стаіць блізка — ў галавах у яе.

—Васілёк, галубец, любінькі,—шаптала яна, трудна вымаўляючы словы, — што, не заб'юць яны паніча? Ай, Карпавіч, Карпавіч, дастаў, бедны больку...

— За што-ж ба яны забівалі афіцэра?

— А ён? За каго-ж ён руку дзяржыць?

— Ды так ён неяк, што не магу яго ўцяміць: як быццам за нас, як быццам—не. Бадай што ні за нас, ні за паноў.

— Ня можа быць, каб Ігналік проці народа пайшоў, не такоўскі Ігналік, не павінен... А змусьціцеля нашага, кажаш, падстралілі... Авохці, Карпавіч, даскакаўся стары, авохці...

Хворая ледзь шавяліла перасохлымі вуснамі, пазірала з глыбокіх вачавых

ямін тужлівым і трудлівым зрокам і перабірала зьбялелымі, як белы воск, пальцамі па краюшку коўдры.

Лямпачка тускла мігцела, і ў падвале было нудна. Вася грукаў і барабаніў самаварам ля печы ў парозе. Зрэдку далятаў сюды глухі гул артылерыі і ціхае трашчэньне кулямёта,—як слова вартаўнік круціў кляшчотку. У вакне адбіваўся чырвоны бліск пажарышча.

— А Божа мой, Божа мой! — затужыла ўзноў хворая. Памру во і не пабачу яго. І ты, галубок, ці жыў застанешся, хто ведае. Калі тая завіруха скончыцца? Карпавіч скакаў, скакаў і дастаў сабе больку...

— Заўтра ўраньні скончыцца,—спакойна адказаў Васіль. — Заўтра ўраньні штурм.

— Што-ж гэта за штурм?

— Кінемся ўсе раптам на белых і саб'ём іх.

— А Божа мой, Божа мой! колька людзей паб'юць яшчэ. Дай вады. Авохці, сканаець твая матка, Васілёк, скора сканаець. Карпавіч наш, можа, *там* ужо: пабачымся.

Васіль маўчаў і быў невясёлы.

Стук! Стук! — пачулася, як нехта стукнуў пад дзьвярмі.

Работнік схапіўся за стрэльбу і падбег.

— Хто?—крыкнуў ён.

— Я... Ігнат Восіпавіч... Адчыні мне, Васілька!

Хворая, забыўшыся на боль, узьнялася на локцях і ўстроміла вочы ў дзьверы.

— Ён, ён, ён,—шаптала яна.

Абдзіраловіч увайшоў.

— Жыў, цэл, мой любінькі, мой залаценькі!—працягнула да яго рукі хворая ў нязьвычайнай радасьці і, калі ён сьхіліўся да яе, цалавала яго, дрыжачая, абнімаючы за галаву.

А калі ён апавядаў, як выбавіўся і прыйшоў да іх, і калі ўспамянулі беднага Карпавіча, яе апанавалі прыкметна неснакой і нецярплівасьць.

— Васілька!—з пакорнасьцю і ласкаю зьвярнулася яна,—схадзіў ба, даведаўся, ці пайшлі шукаць Карпавіча? Сканаець гаротнік сярод чужых, ай, Матачка наша Навышняя...

Васіль пайшоў.

Хворая ўся раптам затрапяталася і падгукнула прапаршчыка. Той недаўменна і з чуцьцём жалю сьхіліўся над ёю.

Зірнуўшы на дзьверы, яна, уся дрыжачая, абхапіла яго шыю рукамі і, прыжмаўшы яго вуха да мокрага ад сьлёз зморшчанага твару, як у трасцы зашаптала:

— Мо́й ты!.. Мо́й родны сынок. . . А Васілёк—панскі. Перамяніла я вас ма-

ленькіх, пераклала. Мяркувала: шчасьлівейшы так будзеш... Мой ты, Ігналік... Не, ты—Васілька, а ён—Ігналік... Мой...

І ўсё дужэй і сударжней прыціскала яго канаючая маці да худых грудзей сваіх.

XIV.

І во з тае пары, як яна памёрла, мінула колькі месяцаў.

Абдзіраловіч меў такі характар, што што-небудзь нязвычайнае ў жыцьці не ўражала адразу душы яго болем ці радасьцю.

У маленьстве ён бачыў вялікі пажар перад самымі Пакровамі ў вялікім сяле недалёчка ад Крупак. Шалёны агонь, як мятлою, зьмёў, зьлізаў і двары й хаты, гумны й сяніцы. Пагарэлі дзеці й бабы, згарэў увесь скот і сабраны за цэлае лета хлеб. Заможныя гаспадары парабіліся старцамі. Людзі з гора ірвалі на сабе валасы, ламалі рукі, горка плакалі, вылі і стагналі. І навет у старога пана Абдзіраловіча кранулася серца, ён, прыляцеўшы на злую прыгоду з сваймі батракамі, кідаўся ў вагонь і ратаваў падурнеўшых ад страху людзей. Ігналік тымчасам хадзіў толькі асьцярожна сярод абгарэлага бярвеньня і мужыцкай худобы-сьмяцьця, хадзіў як староньняя асоба і ня мог адчуць глыбкасьці людзкога гора.

Таксама, калі быў на фронце, бачыў спачатку вайны шмат трупаў ды яшчэ ў адным груду. Іншыя таварышы яго ад гэтага бачаньня трацілі спакой, сон і апэтыт, а ён даўгі час і ў гэтым разе быў толькі пабочным глядзеньнікам і ціхім думаньнікам.

Меў такі характар, што нічога не адчуваў глыбака адразу. Затое-ж, калі міналіся дні, тыдні й месяцы, і калі ў іншых людзей сьлёзы высыхалі, ён паволі, ды болей а болей пераймаўся тым, што некалі фатаграфічна адбілася ў яго памяці, глыбей а глыбей адчуваў тое, што другіх зьбівала з ног адразу, а потым пераходзіла ў іх і забывалася імі.

Апасьля таго пажару прабегла болей дзесяцёх гадоў, як давялося быць яму ў Магілеве ў справе паступленьня ў войска. Любіў ён гэтае ціхамірнае тыпова-беларускае места. Любіў яго ціхія завулкі сярод сонных садоў і маленькіх домікаў аб адзінаццатай гадзіне ціхога вечара ўлетку. Любіў магілеўскага чыноўніка ў жаўтавата-белым з няпрыкметнымі плямкамі на грудзёх кіцелю; ведаў, што ў таго ёсьць ахвота загаварыць з прыежджым, добра апранутым чалавекам, і для таго ахвотна *зюкаў* з ім аб жыцьці дробнай магілеўскай шляхты ў знаёмых абодвум ваколіцах і засьцен-

ках (адкуль новы прыяцель чыноўнік і сам родам); і разам з ім ганіў і хваліў магілеўскіх жыдоў. Любіў пасядзець у магілеўскай піўной з напята, па-летнаму, разчыненымі дзьвярмі пад зялёнаю вывескаю „Беларуска-Амэрыканскі бар." У піўной шэравокая, клуглавідая, з белаю шыяю і беленькімі, мягкімі ручкамі мяшчанка ў шырокім, з рабенькага пэркалю капоце частуець гасьцей ня дужа цёплым півам і ласкавай размоваю, жаліцца на духату і тамуючы махаець хвустачкаю перад ражова - потным сытным тварам; і пытаецца, хлопец вы ай не, а калі не, дык чаму ня носіце на правай ручцы заручальнага пярсьцёнка? Любіў часам падзівіцца на клум жыдоўскай вуліцы, дзе вас палічуць за важнага купца і па заслузе ацэняць вашу адукацыю, уборы і веданьне эўрапейскай палітыкі, а ў аптэцы, на рагу, за мятныя ляпёшкі пагамоняць з вамі прыкладам гэтак: „Вы хочаце пайці у гарадзкой са а-ад? Пажалуста, лучшэ за ўсіво проста па нашай уліцы да канца і направа"... І любіў сядзець у садзе на лавачцы, сярод кустоў акацыі, высака на кручы, і адтуль любавацца на Няпро, лупалаўскія хаткі і садочкі і залацеючыя далі на заходзе сонца. Цямнеець, халадзееець. Загаманілі па дарожках гуляньнікі, завухала аркястровая музыка. За плотам на

атхоне дарогі, каля тумбаў, зьбіралісся хлапцы-галузы, крычалі пажыдоўску і пабеларуску, і сярод іхнай кашы нейкі мужык спакойна стаяў, слухаў музыку, і ўвесь гам і маўкліва дзіваваўся на ўсё і на гуляючых паноў — адзінокі тут у сваёй белай кароткай сьвітцы з даматканым паясом і ў белай маргелцы. Ну, і што-ж за дзіва? Не вялікая ў тыя часы пракуда: мястовая публіка гуляла ў садзе, а мужык стаяў за плотам і дзіваваўся на „паноў.“ Але нейкае засмучэньне агарнула душу Абдзіраловіча, быццам сорамна зрабілася яму, сьлёзы навярнуліся на вачох, і ён глыбака адчуў усё вялікае гора тых даўных, мінулых, няшчасных пагарэлых і разам — усё вялікае спрадвечнае гора мужыцкай Беларусі. Так бывае з іншымі людзьмі, што ня могуць яны памятаваць абы - якога матыву, абы-якога голасу ад першага разу. Затое-ж, калі мінуцца дні, тыдні й месяцы, або й цэлыя годы, неў падзеўкі, нечаканна, з найменшай прыгоды, маючай нейкае адношаньне да мінулай пары, у вушох раптам ясна, выразна і з дэталічнасьцю падобна загучыць той матыў, ці запяець той голас, і збудзіць у душы абраз даўна пражытога часу, і выгукнець асабліва тонкія пачуваньні.

Гэтакі ўжо меў ён характар, што трупы, бачаныя на вайне бязуважна

пачыналі парушаць часам яго спакой толькі тады, калі адыйшлі яны болей-меней у мінуўшчыну, а фатаграфічны адбітак іх пасьпеў болей-меней урэзацца і намуляць сьлед у мозаку.

І во цяпер, калі з той пары, як старая памёрла і як пачаўся бальшавіцкі лад жыцьця, ужо мінула колькі месяцаў, і новае троху-патроху траціла сваю навасьць, во цяпер толькі Абдзіраловіч быццам абдумаўся і пачау прыймаць ня новую навіну блізка да свайго серца...

Старую хаваў ён з Васільком, калі цела ўжо сьмярдзела, бо нябожчыца пралежала на стале колькі дзён, пакуль вуліцы сьцішыліся апосьле каnатніны, і можна было завезьць яе на могільнік— скончыць нікому непатрэбную даўготу прыкрых і тупых мястовых хаўтур. Ні Васіль, ні ён за ўсі гэтыя дні і навет у дзень пахаваньня маткі, ня плакалі па ёй і у душах не шкадавалі, што памёрла, толькі як бы сароміліcь, што яны так думаюць і чуюцца, працівіліcь зьясьненьню той думкі і таго чуцьця і выглядам чэсна маўчалі. Спачатку ім замінаў заняты стол, а посьле — нічога; толькі ўвечары, як пахавалі, яны бяз поўнай шчырасьці пагаманілі троху аб той, што ўжо ня было ля іх і ніразу ня будзець ля іх, а між іншым прыемна зьліліся абодва думкамі на ўспаміне, як

яна заўсёды ірвалася з мураванага падзямельля к жыцьцю пад саламянай стрэшкай сярод вольных палёў і лясоў роднай старонкі.

— Надарма ірвалася, — сказаў Васіль, барабанячы ў парозе бляшанаю самаварнаю трубою і ня зірнуўшы к Абдзіраловічу.

— Ото-ж, надарма,—дадаў ад столу той, лістаючы „Капітал“, і падумаў, што будуць гніць яе старыя косьці сярод мураваных падзямельляў чужое Масквы.

Пайшлі дні за днямі. Васіль хадзіў на работу, бегаў на сходы, працаваў у камітэце, і Абдзіраловіч рэдка захадзіў да яго, нудзіўся ад дзяньгубства і разважаў, што рабіць? Так было, пакуль ня прыкульгаў з бальні"ы Карпавіч. Рана яго была зусім нецяжкая і лёгка загаілась, але кулька зачапіла нешта такое, што Карпавіч так і застаўся кульгавым. Ен надта бядаваў, што *схаўтурылі бабу* без яго, але незабавам уцешыўся з важнай для яго прычыны: цэнтральны камітэт партыі запрапанаваў яму паехаць у N., у сваю старану, і памагчы там таварышам наснудзіць бальшавіцкі лад жыцьця. Перты раз давалі такую веру Гаршку, і дзядок так дужа здаволіўся, што доўга ніяк ня ўмеў схаваць свае гордае радосьці. Падбіў

ехаць Васіля і ня быў працівен, што хлапец намовіў ехаць з імі ў N прапаршчыка.

За прыгожыя відалі ўпадабаў Абдзіраловіч новае места, і гуляньне па мястовых ваколіцах было салодкім для яго супакоем ад бальшавіцкай і сабатажнай безталкоўшчыны на цывільнай службе, дзе пачаў працаваць, калі N-ая вайсковая камісія звольніла яго па беламу білету.

Меў даволі часу. Жыў адзінотна ў невялікай і ціхай жыдоўскай сям'і. Упадабаў гуляць і любавацца на прыгожыя відалі наўкол N *і разважаць аб жыцьці.*

Перабіраў у памяці розныя часіны жыцьця свайго, асабліва дзяціных гадоў, як знаходзіўся ў Крупках, і пэўніўся цяпер, што ніколі ня меў ён такога сыньняга чуцьця да старога пана Абдзіраловіча і да памяці забітай сялянамі пані, якое зазвычай бываець у дзяцей да сваіх бацькоў. Яму здавалася, што прынамсі да нябожчыцы маткі ён заўсёды болей, чымся да іх, меў прыязнасьці і як-бы кроўнай блізкасьці, хоць і ня ведаў, што яна ня толькі любая для яго *нянька Маланка*, а яго родная матка. І цяпер разважаў так: „Ну, ведаю аб матчынай тайне, а што-ж зьмянілася ў думках маіх ці ў учуцьцях маіх? Нічога...“

Але безстароньні чалавек, пaглядзеўшы на яго збоку і абмяркаваўшы кожды рух яго нутранога жыцьця, сказаў-бы, што калі прызнаньне канаючай маткі нічога не адмяніла ў яго адносінах (хоць бы ў думках) да блізкіх так ці йначай яму людзей (маткі, старога Абдзіраловіча, забітай пані, Васіля), дык няўпрыцям для яго самога гэтае прызнаньне ўжо адмяніла яго адносіны ці лепей сказаць—пагляды яго на адношаньне да сацыяльнай рэвалюцыі і на ўчасьце ў наладжаваньні новага жыцьця. Раней быў ён быццам звонку ад народа, ад сялянскай і работніцкай грамады, пазіраў на рэвалюцыйную завіруху так, як некалі на вялікі пажар у сяле, — гэта значыць—так, як можа пазіраць толькі старонньняя асоба. Калі раней бачыў, як на кождым вакзале, на кождай вярсьце і чым бліжэй да фронта, дык тым балей катастрафічна гінула жыцьцё вялікай імпэрыі, створанае крывавымі мазалямі і потам гэнай грамады; калі бачыў, як разам з тым гінула наўкола астатняя сумленнасьць і гінула астатняе спадзяваньне, што ком яшчэ зачэпіцца на нейкім сучочку і не разаб'ецца ў дробныя брызачкі пад гарою; калі разважаў раней аб усім чыста, што дзеілася каля яго, дык ізноў-ткі ставіў сябе збоку, воддаль ад народнага няшчасьця, па-за

праклятаю чыртою, толькі часам плёскаў ён рукамі, як нехта добры над чужой бядою. Цяпер-жа адмена яго была ў тым, што пачуўшы прызнаньне маткі, ён быццам пачуў і сябе тою грамадою, ад якой стаяў раней збоку. Калі раней на ўчынкі розных непачэсных ахвотнікаў кіраваць няшчаснаю людзкою чарадою глядзеў, як на ўчынкі адурэлых, каторыя пакуль што сваволяць безкаранна, дык цяпер пільнаваў з асаблівай балючасьцю кождую з боку іх няпраўду, хоць і заставаўся яшчэ ў угоду свайму характару толькі пабочным глядзеньнікам і ціхім думаньнікам. Разам з тым усё болей ня любіў тых афіцэраў, што ўсё выязджалі й выязджалі па-за чырту большавіцкага панаваньня, і усё болей набіраўся прыкрасьці да сабатажнікаў у гэнай чырце. Разам з тым, аднак, усё болей цешыўся, што сам зволены з войска па беламу білету*). . . . .

. . . .

. . . .

---

*) Кавалак рукапісу „Дзьвюх душ“, пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаунікі акупацыйнай улады, що рабілі рэвізію у ліпні 1919 г. у рэдакцыі газэты „Беларуская Думка“, у якой повесьць друкавалася.

Рэд.

XV.

Вечар. Сонейка схавалася, і толькі на заходзе, над прыціхшым гайком, чырванеецца паласа небасхіла.

І сьціхаміранае поле, і супакоеныя хаты, і шапатун-сад, і бяроза ля пуні—усё зрыхтувалася, каб спаць.

І рэдка-рэдка варушыцца на грушцы той ці той галуза-лісьцік, хочаць пабавіцца з невялічкім ветрыкам, але, пакінуты ім, і ён рупіцца памаліцца на ноч і змоўкнуць.

Няма ведама дзе дзяваўся той ветрык, бо млоснаю нямотаю падыхала летнае неба, цёмнае і душнае.

Скончыўся сьвяточны дзень. Заціхла й высялкоўская вуліца. Груд мужчын і баб, што сядзелі й гаманілі на бярвеньні й шулах, зьвезеных летась у восень з панскага леса, патроху рассыпаўся ўва ўсі бакі. І ўсё было пад ўладай і панаваньнем жніўнае ночы, што распаўсюдзіла свае хмельныя, цяжкія чары і залезла быццам няхоця ў астатнія куточкі.

Заснула зямля...

А Міколе Канцавому ня спалася. Ен выйшаў з хаты, палашчыў Жука, прайшоў скрозь сад і засягаў у млеючае ад нямога любоўнага юру поле, па мяжы, сярод ужо высокіх і пахнючых ка-

напель. Далёка за лесам, на небе, пыхалі і тухлі зараніцы.

Позны вечар... Прыціхла ў цямноце жыта і пыльны шлях. Позны вечар.

На выгане, за сялібаю, з канца хат, аднак яшчэ даносіцца гоман. Порскаюць, тупочуць нагамі нявідныя коні.

Нашлежнікі выязджаюць.

Скрыпнулі вароты, ляснуў завал, а там гаўкнуў сабака, ля калодзежа скрыгнула вага, і адтуль, і патроху, адзін за адным нашлежнікі зьехаліся і пацягнуліся ў цемні па дарозе ў поле.

—Гэй, гэй! Фю-фсі-сіў! Кось, кось!..

Адзаднія мальцы, раскапусьціўшысь на конях, у зьнізах, таўкаюць іх пад бокі нагамі, а тыя—ані!—патроху дыбаюць, паціху пераставуляюць ногі.

І мальцам спачатку не маўчыцца. Таўкач сьвішчыць, Блышка на грыбы кадрыль іграець, а Касьцючок, з другога аддзяленьня вучань, што па дрэвах, як кот, лазіць, той пяець песьню:

Мая хвустка на пагодзе дуецца,
А мой мілы на вайне ваюецца...

Але чары і этай душнай ночы сьцішылі іх. Маўчаць.

Даволі доўга было ціха а ціха ўсюды. Пачуўся, здаецца, гоман. Не, гэта крыкнула птушка. Не, й ня птушка крыкнула,—далёка нехта гамоніць ці пяець па дарозе.

Вучыцель пайшоў на гукі, а яны дужэлі й чуліся бліжэй.

Сьпелае жыта абступіла N-скую дарогу.

Сярод жыта, за узгоркам, гаманілі два галасы. Мікола разабраў, што йдуць Іра й Сухавей (той гарэцкі нязграбны вучань). Пэўне да яго. Як добра. Як ён рад. Толькі з якімі-то навінамі аб сьвятой справе адраджэньня бацькаўшчыны? Трэба паслухаць, аб чым яны гутараць?

— Мне больш падабаецца Якуб Колас,—кажаць з сьмешнай паважнасьцю Сухавей,—бо мне ў яго вершах чуецца тое, што я чую цяпер, тут, пад беларускім небам, сярод беларускага жыта, той шчыра-беларускі дух, які ёсьць адзнакай іменна беларускай поэзіі, а не якой іншай...

— А мне — Янка Купала, бо ў яго можна знайсьці і гэты дух і, апрача таго, лепшую, чымсі ў Коласа, тэхніку верша,—адказуець яму любым голасам Іра.

— А мне—абодва разам,—радасна выступае да іх з боку дарогі, з цямноты Мікола і вітаецца. І думае: толькі й гутаркі аб беларушчыне, усюдых, заўсёды.

Яны трошку спужаліся ад неспадзевак, затое з асаблівай радасьцю здароўкаюцца з ім.

— Да вас, да вас, Мікола Навумавіч, даруйце, што так спозьніліс у дарозе,—сваім мяккім і крыху дрыжачым, густым нутраным голасам кажаць Іра,— да вас і ў важнай справе...

„Што за важныя справы?“ — нецярпліва думаецца вучыцелю, але цярпіць і ня пытаецца, пакуль ня прыдуць да хаты.

— Справы вельмі важныя, але гаварыць аб іх ня выпадае на полі,—дзялова заўважыў Сухавей.

— Ну, разумеецца! — жартаўліва крычыць Іра, — ня ў полі гаварыць аб справах, калі наўкол такая поэзія! О, ноч, дзіўная, чароўная ноч! — разводзіць яна рукамі ў цямноце, пахнучай ароматам сьпелага жыта;—але, паважаныя сябры! мае бедныя ножачкі прызнаюць усю гэту поэзію, калі мы хоць нейкую часіначку, хоць трошачку пасядзім сярод аромату душнай ночы і сьпелага жыта... О, пасядзім!

— А ведаеце, тут у бок, пад грушкай, добрая лугавінка, — кажаць Мікола і вядзе за сабою хлапца й дзяўчыну.

Усе садзяцца пад соннай грушкай і маўчаць і слаба бачуць адзін аднаго. Іра пачынае дэклямаваць (ў яе дзіўная, добрая памяць):

„Добрай ночы, зара-зараніца!
Ужо імгла над зямлёю лажыцца,

Чорнай рызай усё пакрывае,
Пылам зор небасхіл абсявае.
Цішыня агартае мне душу!
Вецярок прыдарожную грушу
Ледзьве чутна варуша-калыша,
Міла бомы сьмяюцца ў цішы,
Ціха срэбрам грукае крыніца.
Добрай ночы, зара-зараніца!“

Ад нязвычайнай радаснай прыемнасьці быццам саромяцца вучыцель і Сухавей. Хочуць нешта сказаць, каб не маўчаць, і ня маюць нічога. Маўчаць яны, маўчыць дзяўчына, маўчыць ноч.

— А ўгадайце, чыё гэта? — пытаецца Іра, каб абудзіць тую цішу.

— Н*ябожчыка* Максіма Багдановіча! — ў адзін голас адказуюць яны і ўсім траім робіцца смутна. Маўчаць. Баліць, ах, баліць гэтая сьвежая рана. І ўзноў дэклямуець Іра... — „На сьмерць Максіма Багдановіча—верш Ясакара“, — быццам абвяшчаець яна гэтай ночы, гэтаму жыту, грушцы і ўсяму роднаму полю. І, дэклямуючы, усё болей натхняецца і натхняець сваім дрыжачым поўным пачуцьця голасам усё жывое й ня жывое наўкол сябе:

„Вясновая ліра, чароўная ліра,
На раніцы грала аб сонцы;
І струны сьпявалі аб зорачнай шыры,
І струны сьпявалі бяз конца;
І вабілі згукі зямныя абшары,

І песьні ліліся у хвалі,
І рэха будзіла таёмныя мары,
І плакалі людзі ад жалю..."

Мікола пачуў, як зьнецяйку капнулі з вачэй сьлёзы, і мяніў сябе ў думках неўрастэнікам, і бязьвініў, што гэта добра, што плачыць па без пары згасшаму песьняру, і рад быў, што яны ў цямноце ня бачаць яго сьлёз. А дзяўчына дэклямавала далей:

„Бо нельга ня плакаць, як блізкі з чужыны
А бедных ратаях гавора;
Бо нельга ня плакаць аб роднай краіне,
Дзе зьдзекі, пакута і гора.
Поэта душа супакою ня знала,
Бо думкі да высі імчаліся;
Імчаліся да пушчы, да рэчнага вала.
Іграў ён, а струны ўсё рваліся ..
Усё рваліся, бо сьпеваў магутныя клікі
Замоцны былі, завялікі...
Са струнамі ліры і струны душы
Парваліся . . . .
. . . . Далёка ад роднай мяжы
Пашоў наш поэт той адвечнай дарогай,
Што йдзець аж да Самага Бога.
Бо полымя серца паліла—ня грэла,
У тым полімі серца згарэла"...

І, ня скончыўшы верша, звычайна жыцьцерадосная дзяўчына ўся апусьцілася да іх, засмучоных, маўклівых. Маўчаць, подаўга маўчаць.

— Адкуль вы, Іраіда Аўгенаўна, дасталі гэты верш?—пытаецца вучыцель.

— Няхай кажа сябра Сухавей, бо я змарылася,—адказуець яна,—я хачу маўчаць і слухаць.

— Сказаць вам, дзядзька, адкуль гэты верш, значыцца, распачаць гутарку аб усіх справах, — пачаў хлапец. — Але я уважаю, што нас ніхто тут не падслухае, дык казаць можна сьмела. Дык во ж, бачыце, адзін наш вучань прыйшоў з Менска, з-за дэмаркацыйнай лініі і прынёс крыху літэратуры...

І хлопец каротка пераказаў усе навіны.

— А глаўнае, дык во што, — дадаў ён у канцы:—на вашае імя вучань наш прынёс пісьмо з Вільні ад нейкага надта багатага пана для перадачы яго сыну, нейкаму быўшаму прапаршчыку Абдзіраловічу. Пісьмо пры мне, ў кішэні, аддам, як прыдзем да вас, бо тут усё роўна цёмна. Калі аб пісьме вучань той сказаў у Горках, на агульным пасяджэньні, робячы даклад аб сучасным беларускім жыцьці за дэмаркацыйнай лініяй там была Іраіда Аўгенаўна Аб чым піша стары Абдзіраловіч сыну, нам усім вя-

дома. Ен чуець блізкую сьмерць і хочаць памірыцца з сынам, а разам з тым адказаць яму ўсё сваё багацьце. Даведаўшысь аб усім гэтым, Іраіда Аўгенаўна зробіла заяву, што яна калісьці раней была блізка знаёма з Абдзіраловічамі, і што ёй ня ймецца веры, каб той прапарпічык Абдзіраловіч адгукнуўся на запрашаньне бацькі... Грошы, а гэта грошы як-ніяк беларускія, дабытыя беларускім мазалём і на беларускай зямлі, могуць пагінуць, калі ня ўмовіць маладога Абдзіраловіча ўзяць іх хоць бы цаною прымірэньня з нялюбым, нянавідным бацькам. Трэба, каб ён узяў іх!.. Калі не для сябе, то на справу адраджэньня бацькаўшчыны... Разумееце? Ува ўсякім разе грошы гэтыя ўсе ці толькі частка іх павінны цераз рукі прапаршчыка і вашы, дзядзька, трапіць на справу...

Вучань ня мог выказаць свае думкі так, як бы хацеў. Ен змоўк, спадзяваўсь, што дзяўчына паможаць яму расказаць усё вучыцелю, бо яна ж—болей за ўсіх у курсе гэгых спраў і сама падала тую думку. Але яна ўпорчыва маўчала. Маўчаў і Канцавы ад неспадзевак і нячаканых і радасных думак, абхапіўшых яго. Вучань мусіў гаварыць далей:

— Дык во ж, дзядзька, мы прыйшлі за вас ад усіх сяброў, каб яшчэ

ляпей абмеркаваць гэтую важную справу, бо вы, мы спадзяваліся, больш за ўсіх нас будзеце цяміць, што й як рабіць. Мы прасілі Іраіду Аўгенаўну, каб яна разам з вамі паехала да маладога Абдзіраловіча, як свайго даўнага знаёмага, для перагавораў, але яна чамусьці надта цьвёрда адмаўляецца. Згодзілась толькі адправіцца да вас.

— Для беларускай справы я на ўсё згодна, але прасіла і прашу не намаўляць мяне на перагаворы з Абдзіраловічам...— троху нэрвова сказала дзяўчына.—Я ўважаю, што мне ехаць зусім няма чаго... Справіцца й адзін Мікола Навумавіч. А калі ўжо тое, чаму з Міколам Навумавічам не паехаць яшчэ вам, сябра Сухавей?

Сухавей ня любіў даўгіх гутарак там, дзе яму здавалась усё ясным і канешне патрэбным для справы. Але тут ён мусіў сабраць усю сваю цярплівосьць і дэлікатнасьць.

— Дык во ж бачыце, сяброўка, — афіцыяльным голасам, на сьмешна-паважнай ноце пачаў ён давадзіць ёй; — вам ня толькі, як старай знаёмай яго, ведаючай усе патрэбныя дэталічнасьці абстаноўкі, але проста як дзяўчыне больш выпадае паехаць. Вы ляпей за мяне, ляпей за абы-каго з нас, хлапцоў, і можа, навет ляпей за дзядзькі Канцавога здо-

леецe з належнай дэлікатнасьцю і асьцярожнасьцю намовіць Абдзіраловіча... Калі яго злосьць на бацьку за тое, што той пан і дрэнны пан, дагэтуль ня ўціхла і не дазволіць яму ўзяць бацькінага панскага багацьця, вы, з сваей жаночай дэлікатнасьцю, якраз найляпей патрапіце намовіць яго, пэўне, зусім несьвядомага беларуса ці рэнегата, узяць грошы для беларускай справы. Калі-ж нічога падобнага ў яго настрою ня будзе, і яму, магчыма, здасцца дзікім навет нашае ўварваньне ў яго асабістыя справы, і ён будзе рад, што дастанець бацькіна багацьце, вы ізноў жа найляпей патрапіце ў сваю пару адступіць і толькі папрасіць у яго хоць што-небудзь на нашу, напрыклад, тэатральную сэкцыю за нашу помач яму ў зносінах з бацькам і наогул за нашу турбацыю.

— Я не магу паехаць і не паеду,— цьвёрда адказала дзяўчына.

Канцавы толькі слухаў і нешта думаў.

Ноч цямнела і быццам траціла сваю душную мляўкасьць. Зараніцы пыхалі рэдка, а часьцей трапеталісь лісьцікі на соннай грушцы. Трэба было йсьці ў хату.

XVI.

Добры, слаўны прыяцель Абдзіраловіча, вучыцель Мікола Канцавы, у каторага ён гасьцяваў, еxаўшы з Каўказа

ў Маскву, яшчэ раней часам надта шкадаваў, што гэткі, здавалася яму, здольны і разьвіты чалавек, як Ігнась, прападаець для сьвятой справы адраджэньня, гінець у рэнегацтве.

Але сярод бязконцай і рупатнай што дзённасьці Мікола забываўсь на яго і толькі тады, як надта ўжо балючай была нястача сьвядомых работнікаў сярод інтэлігентных беларусаў, ён ізноў уздумаваў на прыяцеля і папікаў сябе самога, чаму ў сваю пару не навярнуў яго на беларускую сьвядомасьць.

Разам і вінаваціў і бязьвініў сябе за тое упушчэнства, бо ў думках у яго праляцеў той нейкі быццам сорам, які апанаваў яго калісьці, калі пачаў быў *агітаваць Ігнася*.

Мікола ня меў даволі часу, каб разабрацца добра ў прычынах сораму, але ўважаў, што тут глаўную ролю згуляла яго вялікая прыязнасьць да Ігнася, хварэўшага тады на рэфлексію і індывідуальныя перажываньні, і яго глыбокая пашана да Ігнасёвых думак і пераконаньняў, як чалавека, каторага Мікола змалку ставіў вышэй за сябе па інтэлекту і па агульнаму разьвіцьцю.

Яму здавалася ці як бы чулася, што некалі Ігнась *сам* разгледзіцца і наверн ецца і яшчэ павядзець за сабою такіх, як

ён, Мікола. Яму здавалася, што навара-чываць Ігнася — ненатуральны занятак. Дык жа і сорамна было-б даводзіць Ігнасю тое, што можна даводзіць хіба цёмнаму, няпісьменнаму чалавеку, каторы навет ня ведае, што ён беларус. Апрача таго, Мікола з Ігнасём быў выхаванцам аднэй школы, у якой абодва былі звычайнымі „рускімі,“ аб беларускай сьвядомасьці нічога й ня чулі, дык і дзеля гэтага было неяк сорамна агітаваць Абдзіраловіча ці тое—быццам даросламу і здольнаму чалавеку выкладаць панастаўніцку новую азбуку, заместа той фальшывай, якую дала ім маскоўская школа. Ігнась Абдзіраловіч і азбука, хоць бы й новая,—гэта-ж дапраўды *сорам*, калі *такі* чалавек дасюль яшчэ патрабуець яе,—так разважаў Мікола аб любым сваім таварышу, аднак, ня ганіў яго, бо ведаў, што і тут ёсьць свае важныя прычыны, толькі гэты пункт, праз недахват часу, быў найболей незьясвнёны для самога вучыцеля. Апрача таго, Міколе Канцавому здавалася, што адраджэньне ў апошні час, праз вайну і рэвалюцыю, зваевала сабе колосальны пасьпех, так што няма ўжо патрэбы давадзіць шмат чаго такога, што вымагала даводжаньня яшчэ ўсяго якіх пяць гадоў таму назад... Яму здавалася, што ўсе рэнегаты-беларусы ведаюць аб адраджэньні і аб тым, што павінны ад-

раджацца, і калі не адраджаюцца, дык з прычыны прыкрай людзкой нядбайнасьці і папсаванасьці сваей натуры. Разумеецца, Абдзіраловіч у вачох Міколы залічаўся да катэгоры нядбайных, а не папсаваных рэнегатаў. Навет для нядбайнасьці Абдзіраловіча Мікола прызнаваў важныя бязьвінячыя прычыны, бо дужа любіў і шанаваў яго.

За астатні час Мікола Канцавы часта знаходзіўся ў ажыўлёным, падвышаным настрою і навет трацiў сваю ранейшую нясьмеласьць, ціхасьць і дагодлівасьць перад усякім чалавекам. Беларуская праца неспадзявана шыралася вялікім валам ў абкружаючым сялянскім моры і быццам шырыла дух ці-то нутро вучыцеля... Рух набіраў усё болей соцыяльнага выгляду. Гармонія ранейшых, пераважна ці навет часам выключна нацыянальных асобнасьцяў руху з навейшымі, цяперашняга часу, соцыяльнымі яго асобнасьцямі поўніла нязвычайнай радасьцю серца Міколы, бо ён дасканальна пераверыўся, што толькі на шляху нацыянальна-соцыяльным беларускае адраджэньне будзе пэўным і абхопіць шыбка й памысна вялізазныя масы беларускага сялянства. І ня толькі сялянства, адылі й беларускага мяшчанства, думаў ён, гдзе яно яшчэ ёсьць і маець у сваей ідэологіі і сваім жыцьці шмат а шмат

беларускасьці. Такое мяшчанства Мікола бачыў у некаторых губэрскіх і павятовых месцах усходняй Беларусі, дзе трапляліся бываць яму, і ён ніколі не забываўся ў сваім глухім дзеравенскім куце, што якраз гэтае мяшчанства яшчэ можа згуляць ролю першых байцоў у змаганьні з нясходаным, праклятым русіфікацыйным павевам і ўплывам, сучасных беларускіх гарадоў, *беларускіх* ў значнай меры толькі па назову. Сацыяльны бок адраджэньня захопіць найбольш годныя і надта карысныя (як даволі культурныя) часткі непамершага беларускага мяшчанства! Гарэцкія вучні беларусы, якія ўносілі ў працу вядомую сыстэму і організацыю і з якімі цяпер Мікола і другія вучыцялі мелі добра наснуджаны зьвязак і бесперастанку зносіны, яны надзеілі яго ў гэтай думцы сваімі паведамленьнямі, гутаркамі і дакладамі аб іхнай агітацыйна-асьветнай дзеяльнасьці на прасторы ўсяе бацькаўшчыны і, глаўным чынам, горацкіх ваколіц і наогул усходняе налавінкі Беларусі, гдзе не замінала той дзеяльнасьці, як на захолзе, разнавер'е з маскоўцамі і гдзе социяльны грунт быў шмат ляпейшы, болей бо падрыхтаваны. Надзеілі яго й тыя рэзультаты беларускай працы, якія падвышаліся ў сялянстве разам з падвышаньнем рэакцыі ў ім проціў

бальшавіцкага ладу жыцьця. Як прызвычаена шчыраму і мяккаму чалавеку, Мікола сазнаваў, што радасьць яго ад гэтай рэакцыі прынцыпіяльна ня можа быць абязьвінена і пахвалена, бо яна можа паставіць яго побач з нянавіднымі ворагамі народа і справядлівасьці, што радавацца асабліва няма чаму, бо ідэя *нацыянальнага бальшавізма*, (гэтае слова мімаволі прыдумалася і склалася ў яго у галаве) тая ідэя нікаліва не патускнела ў мужыцкай сьвядомасьці, і што толькі сучасная форма бальшавіцкай ідэі спрыклілась мужыком дзеля розных прычын звонку, як блокада бальшавіцкай тэрыторыі, і прычын знутры, як камісарскае злачынства і няўмельства. Мікола шчыра зазначаў для спакою свае душы, што, быць можа, і зусім ня было-б у яго той радасьці, каб гнятучая большасьць вядомых яму бальшавікоў ня была несьвядома для самае сябе маскалячай сілай ці проста варожай для беларускага адраджэньня сілай. Міколе, як і ўсім адраджэнцам, было дужа цяжка знасіць тое, што на тэрыторыі Беларусі ў бальшавізму, апрача чужынцоў, ачынуліся і ўзяліся кіраваць беларускім сялянствам якраз найгоршыя на іх пагляд беларускія людзі, бо абмаскаленыя беларусы, закарэлыя рэнегаты і партыйна-тупыя праціўнікі „усякага там яшчэ адраджэньня“,

пагарджаўшыя, з іх убогай духоўна фанатычнасьцю, беларускай моваю і ўсім нацыянальна-беларускім. Дык Мікола ведаў прынцыпіяльную цану свае радасьці з прычыны сялянскай няласкі да бальшавікоў, аднак радаваўся, бо бачыў у тым настрою сялян карысьць для руху. Калі гэткі самы настрой пануе сярод сялян і за дэмаркацыйнай лініяй,—думаў вучыцель,—дык там правадыры беларускага руху напэўна здолеюць к часу адхода з Беларусі немцаў, стварыць беларускае войска і аружнай сілай абараніць бацькаўшчыну! А там... а там... — думкі яго ляцелі шпарчэй і шпарчэй і губілі парадак і зьвязак з далёкай ад іх супраўднасьцю.

Ажыўлёны, падвышаны настрой, ці быццам нейкае нэрвовае абурэньне, ад якога лёгка хмялілась галава і гарэлі шчокі, было ў Міколы цяпер надта часта. Яно было аднак ня толькі ад радасьцяў, што беларускасьць добра пашыраецца, але таксама з тае прычыны, што ён уцягнуўся ў небязьпечнае змаганьне, якое пагражала страшнай „чразвычайкай". Калі прад вачмі плылі абразкі арышту, дапытаў у той «чразвычайцы» ці трыбунале,—ён мімаволі шукаў думкамі, хто абстоіў ба яго перад бальшавіцкімі дыктатарамі, ён прыемна азяляўся, хмяліўся, расчуляўся. Тут думкі, яго узь-

біваліся на Абдзіраловіча. А той пісаў Міколе неяк раз, што жывець у N, што некалі абараніў ад сьмерці цяперашняга бальшавіцкага N-скага завадэвуша кульгавага Гаршка, значыцца блізак да бальшавіцкіх вярхоў і можа вызваліць навет з „чразвычайкі“. І ён вызваляець адтуль свайго Міколу... Так лятуцеў вучыцель, і раптам чырванеў, схапіўшыся, што ў гарачы, грозны час крывавага змаганьня займаецца такім дзяцінствам. А ўздумаўшы на друга, ізноў шкадаваў, што ў сваю пару не зрабіў з Абдзіраловіча рупнага працаўніка на ніве беларускага адраджэньня.

XVII.

На мысьль адну аб тым ад болі серца млее..
Нашто-ж, нашто было цябе мне палюбіць?
Тваей быць не магу—на то няма надзеі, —
А без цябе... О не, я не магу так жыць.

К. Буйло.

Іра Сакавічанка, дачка лясьнічага, скончыўша гімназію ў N, паступіла на пасаду земскай настаўніцы ў глухой правінцыі недалёчка ад Крупак, двара Абдзіраловічаў. Яна была на раздарожжы: хацелася ехаць на вышэйшыя курсы, хацелася памагаць бацьком вучыць малодшых дзяцей, значыцца, служыць, зарабляць грошы. Хацелася—от, так, неабмеркавана, няясна чаму — забіцца ў глухі кут, у бедную школку, вучыць дзяцей,

чытаць кніжкі і думаць аб нейкіх неспадзяванках у жыцьці. З беларускім рухам яна пазнаёмілась яшчэ на школьнай лаўцы: гімназісты давалі чытаць беларускія кніжкі. Перад службай Ірачка думала так: для адраджэньня патрэбны людзі з вышэйшай асьветаю, дык яна папрацуець год-два ў школцы, заробіць грошы, а потым паедзе вучыцца; ды й ці мала чаго перадумала тагды дзяўчына... А выйшла зусім ня тое. Ля Крупак яна пранастаўнічала чатыры гады — да той памятнай для яе вясны, калі ўлюбілася ў студэнта Абдзіраловіча. Посьле яна перавялася ў Гарэцкі павет, каб быць бліжэй да Горак: ёй шмат хто казаў, што ў гарэцкіх сельска-гаспадарскіх школьных інстытуцыях ёсьць надта многа сьвядомых беларусаў паміж вучняў. Яна хацела вырваць з успамінаў тую вясну, назаўсёды зрачыся ўсякіх любошчаў і ўсей душою алдацца „толькі аднэй сьвятой працы — працы на ніве беларускага адраджэньня“. Пераехаўшы ў новую школку, яна незабавам завязала зносіны з Горкамі. Там на першым беларускім спэктаклю яна надта расчулілась ад прыемнасьці і разам расчаравалася. Пабачыла, з якімі высілкамі працуе жменька ідэёвай маладзёжы, як мала зроблена і як шмат працы ёсьць усюдых, усюдых. І яна завінулась ля гэтай

працы, колькі дазвалялі сілы і час. Сеяла беларускую сьвядомасьць сярод сялян і сялянскай інтэлігенцыі. Вучыла ня толькі дзяцей, але й дарослых чытаць, пісаць, дэклямаваць і пяяць пабеларуску. А вучыла без беларускіх падручнікаў, бо іх ня можна было дастаць з-за дэмаркацыйнай лініі.

Гэтая праца захапляла яе ўсю. Даўгі час Іра быццам ня мела а ні той вясны, а ні тога каханьня, а ні тых успамінаў. Быццам забылася на Абдзіраловіча.

Але цяпер, дачуўшыся, што ён жыведь у N, што бацька хочаць памірыцца з ім, што можа быць шкода для справы ад яго несьвядомасьці, — Іра ўзноў згубіла спакой, толькі ня мела сьмеласьці прызнацца сабе ў тым. Ей здавалася, што зусім і ня любіла Абдзіраловіча, што ў яе было нешта, што ня можна было й любоўю назваць... Але чаму-ж паміма яе волі думаецца аб ім, плывуць ужо ўспаміны аб той вясьне і хочацца бяз концу ляжаць пад яблынкай ў гамаку, зробленым з старога гаспадарскага пехцяра, паціху гутацца з заплюшчанымі вачмі і апалымі ад невядомай, бязпрычыннай зморанасьці рукамі?

І чаму першы раз во паўзуць у голаў такія нядобрыя думкі? Думкі аб тым, што працуе, працуе бяз концу, а дзе-ж радасьць асабістага жыцьця? Было

толькі раз, толькі з ім. І тады-ж рабіла, працавала, а чаму-ж тады вясна была ўсьцяж сьвятам, сонечным, радасным сьвятам? А цяпер? Ці-ж так ужо й ня будзе асабістага шчасьця? А годы лятуць, лятуць... Яна ўжо не падобна да сябе на картачках, здыманых ў N-скай фотографіі, у тую вясну. Ужо няма таго вясёлага, радаснага сьмеху ў дзявоцкіх вачох, няма той маладзенькай дзявочай сьвежасьці. Серца сьціскаецца ад засмучэньня І самой сабе сорамна за думкі гэтыя! То-ж зрада сьвятой справе. Ці можна шкадаваць сіл, прыгажосьці, маладосьці для адраджэньня бацькаўшчыны?

Бегла ў хату, ставіла на расчыненае ванно грамафон і завадзіла нешта першае, што траплялась пад руку.

І сорам чула, што ў будзённы дзень, калі ўсе людзюхны працуюць у поце чала на жніве і сенакосе, яна парушаець сельскую цішу нібы сьвятататным грамафонным крыклівым пяяньнем:

Гарні, гарні бульбу з печы,
У торбачку ды й на плечы ..

І нэрвовым, сьмешным ёй самой, рухам рукі адкідала йголку і слухала зьвінячыя ў вушох раптоўныя моўчкі пустога пакою. Не хацела абедаць. Бегла пад яблынку і клалася на гамак, тварам

ніц на падушку. Быццам мімаволі патрошку гуталася і прыціхала.

Паўднёвае жніўнае сонейка пазлачала лісьцё ў садзе і прабіралася скрозь яго навет да калыханай дзяўчыны. Гдзесьці гудзела пчала і далёка на шляху тарарахалі пустыя калёсы. Ківаўся лісьцічак на яблонавым сучку, ківаўся ражок хвусьцінкі на яе прыніклай да падушкі галоўцы. Сьпіць яна. Сьпіць, ня сьпіць, усе чуець, ведаець, а быццам сьпіць, ня можа заснуць...

Думае думы Іранька.

То-ж не ў гамаку яна гутаецца, а ў люльцы сваёй дзяцінай, як была маленькая. Падпаўзаюць мухі, прыкра-неадчэпныя, аж пад посьцілку да дзіцёнка, робяць яму яшчэ душней, і тады бабулька-нянька, чуючы варушэньне, барджэй налягаець на пачопкі і пяець-пяе нашу дзіўную музыку дзяціных гадоў:

А йдзі, коце, у лясок,
Прынясі ты Ірцы паясок...
А йдзі, коце, на рынак,
Прынясі дзяўчынцы разынак*)...
А йдзі, коце, на таржок,
Прынясі паненцы піражок...

Цішэй а цішэй скрыпаець люлечка. Ды сонейка прабіваецца скрозь посьцілку і варушыць паненачку сьпеленатую.

*) Ізюму.

пяець нянька тое, што цяпер Іраньцы ўспамінаецца, ні-то нуднае, ні-то соннае.

Сядзела котачка на кухні,
У яе вочачкі папухлі...
— Чаго-ж ты, котачка, плачаш:
Ці піцькі, ці есьцькі хочаш?
— Ні піцькі, ні есьцькі хачу,—
Па сваёй жалосьці плачу...
Сам кухар пячонку зьлізаў,
На мяне котачку сказаў;
Хочуць мне лапкі адбіці.
Чым жа я буду хадзіці?..

Пяець бабулька песьню, якую пяяла сваім дзяцём і якую соладка сама слухала восемдзесят год назад таму.

Думае думы Іранька.

Чаму з бабамі сяньні жаць не пашла? От бы ня нудзілася!

Ураньні, з расіцаю, па халадочку, люба й лёгка жаць. А за дзень замлеець сьпіначка. І сорам жа, каб яе постаць шуды адзаду цягнулася. Хруп, хруп! Шуміць серп. Распаўзаюцца жучочкі, казюлечкі й божыя кароўкі. Кінулась сівая мышынка з-пад камлыжкі да свае норухны. Дарма не пашла ты сяньні з бабамі жаць, Іранька! Сьніцца табе на сонейку няведама што, і млеець тваё серданька.

Так ташнавала дзяўчына аж да вечара, то ляжала, то бегала, спакою сабе не знаходзіла. А калі ўсё паснула ў ці-

хім сяле, і маркотны месяц паплыў па сінем небе, а нейкія адзінотныя трывожныя ваблокі абміналі яго і трывожным ветрыкам варушылі сьпячы сад, Іра выйшла з хаты і глядзела на чорнакрывавы мак на градох, дыхала паветрам ад красуючай табакі і слухала тую цішу. А пастаяўшы, хадзіла па садзе, варочалась у хату, хадзіла па сваім пакою, ішла ў парожні кляс, хадзіла там, гледзячы праз тускла-бліскучае шкло па ясны месяц, і узноў ішла у свой пакой, дзе вакно было адчынена, а праз яго цягнуў сьвежы халадок.

Школа яе дзялілась вузкім калідорчыкам на дзьве палавіны: ў аднэй быў кляс, а ў другой жыла настаўніца. Другая палавіна была шмат меншая за першай; гэта быў адзін невялікі пакой з адгароджаным тонкаю дрэўлянаю пераборкаю кутом, у якім настаўніца спала. Ля 'днэй сьцяны стаяў даўгі, вялікі стол, увесь закладзены кніжкамі, нотамі, рознымі паперамі і грамафоннымі кружэлкамі. Паміж столам і вакном стаяла пляцёнае з ракітніку крэсла, з высокаю адкінутаю сьпінкаю, надта добрае для сядзеньня зморанаму ці лятуцённаму чалавеку. Ля другой сьцяны — шырокая, мяккая канапа, а на ёй—гітара з чырвонаю стужкаю, а з двух канцоў канапы крэслы ў беларускім стылю, з рэзьбаю,

вялікія, цьвёрдыя і простыя. На сьценах—без шпалераў — вісела невялічкая карта Беларусі, а над ёю, абвіты беларускім паяском, вісеў маленькі партрэт у рамцы Янкі Купалы. На другой сьцяне быў Тургенеў і колькі выразаных з ілюстраваных часопісаў і проста налепленых на паперу фотографій беларускіх літэратараў і дзеячоў. Два вакны былі ў сад. Адно—ўсё загароджанае хатнімі краскамі; другое ў дзень паказывала праз сябе клумбы з црыгожымі, буйнымі краскамі, некалькі градак з гароднінаю і далей — невялікі садок, некалькі яблынак і сьлівак, кусты шуры і парэчак. На градох было дужа многа цьвітучага добрага маку з густа-чырвонымі вялікімі ляпёсткамі і ўжо некалькімі досыць буйнымі мачынкамі. Тут жа блутаўся вусасты, кручаны гарох, зьвісаў з высокіх уваткнутых сукаватых кійкоў сваімі кволымі кручастымі вусікамі, пачынаў цьвіцець белафіолетавымі дробнымі красачкамі. На клумбах расла табака, леўкоі, пахнючы гарошак і яшчэ колькі розных красак. І клумбы й грады разрасьліся густа і багата, навет дзіка, ня ведалі штодзеннага пільнага дагляду і буялі самадумам.

І ўзноў маркотны месяц і ціхі сонны сад цягнулі дзяўчыну з яе цеснага пакойчыка туды, гдзе у цямноце буяў

гарох і чарнеўся добры мак. А ці надоўга? Пастаяўшы безнадзейна сярод прыгожых, ды невясёлых моўчак ночы сярод тае пакутнае начы, зараз бегла назад у цясноту свайго пакойчыка.

Ідучы па вузкай тропцы, што зарасла нізкай, стаптанаю травіцай, перапечкаю і бяз'іменнаю мураўкаю, Іра сашчыпнула чырвоны, выгнуты, з чорным плямам пасярод, маковы ляпёстак і няўпрыцям ірвала яго ручкаю, падносячы да вуснаў. Прыйшла, накруціла грамафон, паставіла «Веснавую казку», а сама села ў пляцёнае крэсла, прыхінулась сьпінаю і заплюшчыла вочкі. З грамафоннай трубы ляцелі сьвежыя і звонкія, як вясна, гукі скрыпкі, а дзяўчына наперакор ім дэклямавала з Констанцыі Буйло-

Я каханьне маё пахаваю ў душы,
Спакой сфінкса на твар налажу,
І хоць серца ад болю сканае ў грудзях,
Я нічога табе не скажу...

Астанаўляла грамафон, ішла да вакна, садзілася і глядзела ў заліты бліскам месяца сад, аблёгшыся падбародкам на пастаўленыя ручкі.

XVIII.

Сухавея і Міколу Канцавога арыштавалі і адыслалі ў N-скую „чразвычайку“,—гэткія навінкі прывёз настаўніцы

Хаім-перакупшчык цераз некалькі дзён. Дзяўчына надта ўразілася, але ўцяміла, што марудзіць тут ня можна, і пасьпяшыла ў Горкі. Яна была пэўна, што пісьмо таксама папала ў „чразвычайку", і хаця ня ведала, што з гэтага можа быць, але баялася, каб за яго не абвінавацілі арыштаваных у шпігоўстве. Гарэцкія хлопцы стараліось супакоіць яе, але і самі зусім страцілі пэўнасьць настрою, бо ня ведалі, за што схапілі іх сябраў і баяліся, каб іх бяз віны не расстрэлілі. Пасьля нарады даручылі Іраідзе Аўгенаўне, як дзяўчыне і найменш падазрыванай, ехаць ў N, даведацца, у чым іх вінавацяць, і прасіць, каб іх аддалі на парукі школьнай рады і вучыцельскага хаўруса.

Ніхто не падняў цяпер старога пытаньня, каб яна перагаварыла з Абдзіраловічам таксама аб пісьме і аб грашох.

Калі Іра раненька прыехала ў N, ужо й там чулася другая палавіна лета. Іра адвыкла ад места, але чула прыемнасьць ад клуму, люднасьці й культуры. Пільна ўглядалася яна ў знаёмая, даўна бачанае але ёй замінала думка, як-то пашчасьціць вызваліць арыштаваных?

Наняўшы номер у гатэлі, скоранька справіўшысь, яна з нейкім тамаваньнем у серцы выйшла на вуліцу і шыбка пайшла у „чразвычайку", каб за адзін

дзень пасьпець зрабіць усё, што там трэба.

Дом, гдзе зьмяшчалася страшная бальшавіцкая ўстанова, быў добра знаёмы дзяўчыне: да вайны ў ім была эпархіальная школа, Іра хадзіла туды на вечарынкі, на скокі. Толькі цяпер мала хто хадзіу міма таго дома, і то — сярод вуліцы, бо дом з каменнаю сьценкаю і тротуарам быў высака абгароджан і абвіт калючым дротам. Калі настаўніца падыйшла, ля варот стаяла вялізазная фура, поўная, з салдацкімі булкамі белага хлеба, і салдаты кідалі хлеб з яе на зямлю, на падсьцеленыя коўдры. Іра не пайшла туды, а на ганак, з бакоў якога стаялі два чырвонагвардзейцы з карабінамі. Яны запыталіся ў яе перапуск, а як паказала свае дакумэнты, дык старшы салдат сказаў, што гэтыя дакумэнты для іх „пляваць", а трэба перапустку ад мястовага комэнданта. Падзякавала і пабегла шукаць комэнданта места. Шмат каго пыталася, гдзе ён жывец, ды ніхто ня ведаў, каго яна шукае, і казалі, каб ішла ў „савет", і салдаты ня ведалі. Адылі нейкі хлопчык-газэтнік, у якога купіла газэту, сказаў што ўпраўленьне комэнданта за мастом, ля вагзалу. Скора падыйшоў трамвай,-яна села і паехала. І там, ля комэнданцкага дому, на вуліцы шмат было салда,

таў і розных людзей. Упускалі туды толькі тых, хто быў савецкі служачы ці знаёмы салдатам, а іншых—не. Іра доўга не магла ўразумець, у чым справа, што яе, і яшчэ нейкіх сялян, і яшчэ нейкіх людзей з места ня пускаюць, і ніхто нічога ня ведаў, каго яна толькі ні пыталася. Прыдзьверныя салдаты крычэлі: „Пасьпееце, пасьпееце, чаго лезеце?“ а „хвост“ інтэрасантаў усё павялічываўся, і ўжо за сьпінаю ў Іры стала блізка дзесятку чалавек. Усё тое не вешчавала ёй нічога добрага, але цьвёрда хацела быць для справы нязвычайна спакойнай і цярплівай. Аж выйшаў, як відаць, пісар і пачаў раздаваць чаканьнікам белыя білецікі, ды ня ўсім, бо іншыя панайшлі з бакоў і тыркалі яму прад вочы сінія білецікі, і тым нічога не даваў. Пакуль Іра разгледзіла, што на яе белым білеціку стаіць ля пячаткі абы-як наскрабаная дата заўтрашняга дня, пісар крыкнуў: „Сінія — прыём... пачынаецца!“ — і схаваўся. Сінія рынуліся ў дзьверы, тузаючысь і ня гледзячы на салдатаў з стрэльбамі, а белыя, быццам вінныя ў чым, недаўменна адыйшліся і аглядаліcь. Іра станула ля абгрызенай канём ліпкі, каб абдумацца, што рабіць, і да яе падлез нейкі мястовы чалавечак, з нямытым тварам сярод канцоў пастаўленага каўняра, чорны, як жыд, але з добрай

вымовай, і сказаў ёй зусім нячутна, што ён можаць памяняцца білетамі. Іра была рада, бо ужо поўдзень мінуўся і мог прапасьці адзін дзень зусім. І хацела памяняцца, ды пачула на сабе нечы пільны пагляд, зірнула туды і ўвідзела нейкага тоўстага, з зялёным хворым тварам чалавека ў шабадраным чыноўніцкім пальце, каторы паглядам гаманіў з ёю аб тым самым, што й чорны. Іра занепакоілась, каб з гэтай менкі ня трапілась абы-якой прыкрасьці,—няхай лепей прападзе цэлы дзень. Тагды чорны пайшоў да сялян, а шабадраны чыноўнік зблізіуся да яе, заплюскаў губячымі сорам вачмі і сказаў, дастаючы з рукава сіні білецік:

— Не карыце згаладнялага й дайце што ласка ваша. .

Іра паменялась на білецікі і дала чыноўніку тры царскіх рублі, а каб ня відзець, як ён кланяецца і як па зялёным твару паўзець сьлязіна, шыбчэй пайшла міма людзей і салдатаў у канцэлярыю. Сабраўшы ўсе дакумэнты ў жменю, яна стала ў невялікую чараду перад пісарскім столікам і з жахам убачыла канец другой чарады, што цягнулась у нейкі калідорчык да дзьвярэй зачыненага пакою з дошчачкай над імі: „Комэндант“. Ужо пайшла першая гадзіна папаўдні, і Іра надта каялась, што

не зрабіла менкі білетаў троху раней. Яна паказала свае паперы пісару. Той ня ўзяў іх і сказаў, каб прыхадзіла заўтра, бо сяньні комэндант усё роўна не пасьпееець прыняць. Іра быццам нясьмелым, адылі настойлівым голасам, запытала: „А ці ня можна дастаць перапуску без комэнданта?“ І потым цьвярдзей дадала: „У мяне ўсе дакумэнты у парадку, вот...“ Яна ўжо адна толькі стаяла перад пісарам, і ён доўга чытаў і разглядаў яе паперы, а тады сказаў ёй:

— Дык чаго вы ад нас хочаце, таварыш? Мы перапустак у чразвычайку не выдаём. Выдаець савет. Калі вы хочаце купіць бацінкі, то напэўна ня шукаеце іх ў аптэцы... Я вас проста не разумею, чаго вы хочаце...

— Даруйце! Мяне да вас паслалі за перапускам з „чразвычайкі“, не сама-ж я выдумала...

— Таварыш, ня сьпірайцеся!! Не маглі вас пасладь да нас, бо перапускі ў чразвычайку мы ня выдаем ужо блізка месяца, разумееце вы ай не?

— Я разумею... Толькі скажэце, будзьце ласкавы, напэўна, хто ж цяпер выдае?

— Савет, разумеецца... Зьвярніцесь там да комэнданту савецкага будынку— вуліца Карла Маркса, быўшая „Белару-

ская гасьцініца“, кожны дурань вам пакажа!

— Ага... дзякую!

Іра спацелая выбегла на вуліцу і рада была, што разьвязалась з гэтым пісаром і што на вуліцы усё спакойна, сядзяць пад плотам бязуважна-цярплівыя сяляне, а там лузгаюць сланешнікавыя семячкі, седзячы на лавачцы, салдаты і з абгрызенай канём ліпкі валіцца зжаўцелы ліст на выбіты цагляны тротуар.

«Савет» быў недалёчка, і Іра спадзявалася, яшчэ пасьпець да другой гадзіны дастаць перапустку для ўваходу ў «чразвычайку», хоць для заўтрашняга дня.

У савеце ёй лёгка далі ля дзьвярэй перапуск, і яна шыбка пабегла нагару па лесьвіцы да пакою № 3, гдзе была агульная канцэлярыя і прыймаў дзяжурны пісар. Аднак, ля гэтага пакою стаяў вялікі груд чаканьнікаў, і Іра зморанная і раздражнёная прыхінулася да сьценкі. Яна згубіла надзею зрабіць сяньні хоць што-небудзь і шкадавала дарма патрачанага часу. Разгарнула газэту, каб за чытаньнем супакоіцца і сабраць патрэбныя думкі, пакуль ня выгукнуць яе номер. Вочы няўважна бегалі па газэтных радкох, а розныя думкі таўпесіліс і ня слухалі аднэй, найлепшай: „Чаго-ж

я так хапаюся? Пасьпею, пасьпею—болей цярплівосьці“...

— Дзень добры! — пачула яна ля сябе і шыбка ўскінула вочы.

— Ах!.. дзень добры... Я вас не пазнала,—звонку зусім спакойная, а ў душы прыкра згубіўшысь у парадку, глядзела настаўніца на Абдзіраловіча і скарэй падала руку яму, бо забылася. Ен паціснуў зьлёгка і прыязна яе ручку, і дзяўчына пачула прыемнасьць, дакнуўшысь да яго рукі. Ен быў у шынэлі без пагон і ў шапцы без какарды, з чарнейшым на аколышу плямкам ад яе. Значна памужнеў. Пастарэлі яго карыя вочы і былі пад вачмі, збоку, зморшынкі, якіх раней яна ня бачыла. Вусы не галіў, а толькі падразаў. Каб ня той самы мяккі з прыемным тэмбрам голас, яна адразу не пазнала б яго ці ён здаўся б ёй чужэйшым. Неяк няўпрыцям адсуNуліся ад чарады чаканьнікаў да вакна. Ен ня пытаўся, па якой справе яна тут, але пацікавіўся, які намярок на яе білецiку? Пабачыў, што 315-ты, і сказаў, што яна дарма будзе чакаць сяньні, бо прымуць толькі да 300-га номеру, — так сказаў яму знаёмы пісец, якога ён выгукнуў з канцэлярыі праз прыдзьверніка. На яе твару адбілась такое нездаваленьне, такі жаль, што ён падумаў, што яе прывяло сюды нейкае гора, жаданьне

знайсьці ратунак. Хацеў спытацца і ўзноў змоўчыў.

Яны выйшлі з „савету“ і пайшлі па вуліцы к бульвару.

— Калі вы, Іраіда Аўгенаўна, ня маеце ніводнага знаёмага вінціка ў гэтай новай пішучай машыне, дык доўга безкарысна будзеце стаяць у розных чародах,—сказаў Абдзіраловіч.

— Не, нікога ня маю, а можа й маю каго, ды ня ведаю, бо толькі сяньні прыехала сюды. Мне патрэбен перапуск у «чразвычайку», каб навесьці там справўкі аб арыштаваных... аднаго з каторых вы добра знаеце.

— Хто-ж гэта?!

— Вучыцель, сьвядомы беларус, Мікола Канцавы.

— Ен у „чразвычайцы“?!

— Ну, ага.

— Божа мой! Мікола, добры, слаўны Мікола ў N-скай „чразвычайцы“. Гэта-ж няшчасьце! Ці якая абмылка? Трэба-ж яго ратаваць! За што, у чым справа? Іраіда Аўгенаўна, скажыце?

— Або я сама ведаю? —пытаньнем адказала яна. Прыйшлі, ператрэсьлі ўсё чыста, забралі ўсю перапіску, некаторыя беларускія кніжкі, арыштавалі самога, а з ім аднаго вучня з Горак, таксама сьвядомага беларуса, Сухавея.

— А за што?

— Ніхто з нас ня ведае... Баімся, што за беларускую працу абвінавацяць іх у контр-рэволюцыі і расстрэляць.

— О, барані Бог, гэтага ня можа быць, вы несправядліва-дрэнна думаеце аб бальшавіках. Нявінаватых ня могуць забіць!

Дзяўчына нічога не адказала, і яны моўчкі прайшлі палавіну альлеі ў гарадзкім садзе. Яна засмуцілася, ён гэта заўважыў і надта хацеў, каб даўжэй пабавіць з ёю і супакоіць яе.

— Ігнат Восіпавіч! — зірнула на яго Іра сваімі круглымі шэра-галубымі вачмі, — ня будзем удавацца ў крытыку бальшавіцкага ладу... толькі ўсімі сіламі памажыце ратаваць нашых заарыштаваных, бо, крый Бог чаго... гэта будзе такая страта, такая страта, каб вы толькі маглі ведаць! — яна нэрвова паправіла жменьку валасоў ля вуха й змоўкла зноў.

— Ну, так, ну, разумеецца — казаў ён, — толькі-ж вы загадзя ня прыймайце так да серца; я думаю, што ўсё абойдзецца зусім ня так страшна, — хацеў ён супакоіць дзяўчыну і ўздумаў на ладнейшы час, калі разам вучыўся з Канцавым; — я ўсімі сіламі буду вызваляць свайго любага Міколу і яго прыяцеля, бо каб і вы толькі маглі ведаць, як цаню я Канцавога.

— Вы яго цэніце, як наогул добрага чалавека. Я-ж цаню яго яшчэ, як

працаўніка на ніве адраджэньня бацькаўшчыны. І страціць яго было-б для мяне таксама больна, як некалі было больна, калі памёрла мая мамуся.

— Ах, так... ваша мамуся памёрла...

Памаўчаў і падумаў. Потым сказаў:

— Праўда, я не магу так адчуць гэтага... гэтай балючасьці ад яго сьмерці, як беларускага працаўніка... Ня мог бы. Я навет ня ведаў, што ён іграе ў „руху" такую роль.

Абдзіраловіч пачуў. як незлавімая прыкрасьць чапнула яго радасны настрой. Прыкрасьць зьявілась таго, што яна так уважна гаворыць аб другім, якім ня мог быць сам. Але ён не хацеў відзець прычын ў гэтым і шукаў яе ў сваей няпрыхільнасьці да ўсякай заядласьці.

— А шкода...—сказала яна.

— Што шкода? Што я ня ведаў усіх вартасьцей Міколы, ці што не працую так... каб мог адчуць...

— Усё разам,—каротка адказала Іра і падняла з дарожкі жоўты кляновы лісьцік.—Вот добра, што вы навучыліся гаварыць пабеларуску,—сказала і прыязна зірнула на яго сваімі круглымі шэрымі вачмі;—раней, здаецца, надта цяжка гаварылі, слаба ўмелі... ці не хацелі.

— Ня думайце, Іраіда Аўгенаўна, што з мяне ўжо такі дрэнны беларус. Хто ведае? каб я быў у сьвядома-бела-

рускай сфэры, можа й я рабіў ба нейкую карысную для *бацькаўшчыны* працу...

Слова „бацькаўшчыны“ сказаў з павольным націсканьнем, быццам набіраючысь сьмеласьці ці часткай жартлівасьці абараняючы сваю ранейшую нядзеяльнасць.

— Я надоячы навет слоўнік маскоўска-беларускі купіў. Знайшоў выстаўлены ў вітрыне.

— Праўда?—сказала яна ціха, з працягам, нясьмела-радасна, з нарастаючым чуцьцём уцехі і та́к паглядзела такім самым паглядам у самую душу яго, што пачуў нязвычайную салодкасьць; — ну, то вот вам... дарую гэты кляновы лісьцік!—дада́ла яшчэ.

І з нечаканай для яе нявыгоднасьцю ўтуліла вочы ў дарожку.

— Дзякую,—таксама нялоўка і ціха́нька прашэпацеў ён.

— Загаварылі аб бацькох...—вярнулася яна; — даруйце мне, Ігнат Восіпавіч,—падняла вочы, — што не сказала адразу: ня ведала, як будзе лепей: сказаць ці пачакаць... у Сукавея было пісьмо да вас ад вашага бацькі. Адзін гарэцкі вучань прыйшоў з-за дэмаркацыйнай лініі і прынёс. Пісьмо, таксама, невядома, дзе цяпер... Бацька ваш хварэе, кліча вас да сябе.

— Божа мой! Колькі мне сяньчі

неспадзевак і навін...—сказаў ён і мімаволі закрыў твар далонямі.

Яна моўчкі зірнула на яго і радасна, нявідна здрыганулася.

XIX.

Неспадзяваныя навінкі для яго на тым, аднак, ня скончылісь. Як гэта бывае часам у жыцьці, яны пасыпалісь на яго і ў чародныя дні, быццам такая паласа была ўжо яму наканована.

Ен даведаўсь у „чразвычайцы“, што Канцавога й Сухавея забралі па даказу за контра-рэволюцыйную агітацыю і шкодную для бальшавіцкай ўласьці прапаганду сярод сялян, што на поруکі вучыцельскаму хаўрусу або школьнай радзе іх не аддадуць, што патрэбны дзеля іх вызваленьня прыгавары комітэтаў беднаты і што пабачыцца з імі можна будзе толькі ў суботу і то пры варце. Забегшыся да Іры, ён у мякчэйшых словах пераказў усё гэта безнадзейнай дзяўчыне і паведаміў яе, чакаючы яе прысуду, што надумаўсь сяньні ўвечары пайсьці да Гаршка прасіць рады й дапамогі. Ен спадзяваўся, што да вечара пойдуць у сад, што яна згодзіцца пайсьці з ім гуляць, хоць і прыкрыя навіны прынёс ёй, што навет ёй трэба троху расхадзіцца на сьвежым паветры ад розных прыкрых думак. Ен спадзяваўсь, што

прыкрасьць, накінутая падзеямі на іх гэтае пабачаньне, павінна зараз мінуцца, што між ім і ёю зноў павінна быць такое ж нешта добрае, як тады ў садзе, калі дала кляновы лісьцік, што прыкрасьць тая навет пойдзе на карысьць іх шыбчэйшаму зьбліжэньню і жаданай любай дружбе. Ды дзяўчына засмуцілася надоўга, у сад з ім не пайшла і увесь час думала і казала аб субоце, каб прыходзіла барджэй, каб пайсьці з Абдзіраловічам да арыштаваных. Іра засмуцілася, што вызваліць сяброў ня так лёгка, як гэта раней чамусьці здавалася, і што ў яе самой знецяйку так апалі рукі ад безнадзеіньня. Было ёй смутна й прыкра так, што аж наракала на сябе й на сваю паўсёдную жыцьцёрадаснасьць, каторая вот цяпер яе пакінула, і яна чула нейкі няпрыемны нялад у адносінах да яго, да Абдзіраловіча.

Выйшаўшы з гатэля, Абдзіраловіч ня ведаў, куды яму дзецца да вечара, пачуў нуду і пусткі ў настрою. Перайшоў на другі бок вуліцы, задумаўсь і мімаволі застанавіўся. Падняў голаў і паглядзеў на вокны другога паверха ў гатэлю, гдзе быў яе пакой. Калі нешта варухнулась ля вакна ці яму так толькі здалося, ён засароміўсь і борзда пайшоў па вуліцы пад той канец, гдзе жыў Васіль.

Васіль быў удаму. Ен толькі што прыехаў з камандзіроўкі, ляжаў на ложку ў ботах і адпачываў. Быў нейкі надта змораны, зхудзеў і здаўся Абдзіраловічу жалкім, невясёлым.

Даволі маўкліва прыняў ён даўно нябачанага госьця і папрасіў выбачэньня, што будзе ляжаць.

— Можа чаю хочаце?—спытаўся ён.

— А вы самі?—адказаў той.

— І я сам хачу, — сказаў Васіль і паціху, быццам стары, устаў, схадзіў да гаспадыні і троху весялейшы сеў на канапку.

— Вот змучыўся ў камандзіроўцы, каб вы ведалі,—сказаў ён, гледзячы некуды міма гасьцёвай галавы.

— Хлеб у сялян рэквізавалі?

— Рэквізавалі...

Яны доўга маўчалі і кожды думаў сабе сваё.

— Раскажыце, Васіль, што-небудзь пра вёску,—папрасіў Абдзіраловіч — як мужыкі прыймаюць рэквізыцыі?

— Як прыймаюць? — скоса ўсьміхнуўся Васіль,—вот, так сабе, як і гдзе; гдзе каламі, гдзе чым...

І зноў абодва змоўклі надоўга і думалі пра вёску кожды пасвойму.

Абдзіраловіч думаў, што вёску трэба прасьвяціць, што тады яго ўспамінкі аб тым, як адноўчы ўцёк з дому на се-

нажаць, абедаў з касцамі пад лазовым кустом і качаўся па араматнай, трошку толькі павялай скошанай траве, што тады толькі яны нічым не засмуцяцца: ні тым, як маленькі галавасьцік Таўкач даваў кукішы панскім партрэцікам, ні тым, што „комбеды“ могуць ня даць патрэбных прыгавораў Міколе й Сухавею (і будзе надта, надта неўспадзеўкі нядобра...). Трэба прасьвяціць.

Васіль думаў аб тым, што калі яго ўзноў пашлюць, ён папросіць, каб з ім паслалі ня толькі сьмелых чырвонаармейцаў, але і добрых, добрых агітатараў.

Абодва думалі і доўга не знаходзілі пэўнасьці.

Вёска... Дзярэўня..

Я ж яе люблю, але дзіўною любоўю, катоpая найляпей азначаецца вядомай прыказкай: нудна ўрозьні, цесна разам.

З балючай чуласьцю не знашу, калі цяпер лаюць і ганяць яе за прагавітасьць і папікаюць цямнотаю і дурасьцю. Але ў глыбакосьцях душы свае, калі з безрадаснаю абмяжованасьцю плаваюць у васпамінках яе ганебныя малюнкі, сам бязьлітасна ганьбую й папікаю, складаючы ўсё ў сваім схварэлым серцы.

Люблю і ненавіджу разам.

Заўсёгды бывае так, што й месяца ня мінецца, як для клумнага места пакіну яе, зьнялюбелую, і ўжо хочу шмат

чаго даравацъ ёй, ужо мне крыўда, што аб ёй тут, у месьце, так мала гаворацъ і так помала пішуць, як быццам яна далёка, далёка нейдзе за морам-акіянам.

Калі бачу, як цяпер мястовы пролетарыят тоўпіць у часе адпачынку кінематографы і тэатры, сьпяшаецца у бібліатэкі-чытальні, халяруець на зборках і сходах, усюды голасна гамоніць аб сваіх правох і цьвёрда, няўхільна абараняе свае інтарэсы,—я думкаю пералятаю ў мізэрную, глухую беларускую весь. І чуцьцё зайздрасьці к месту, і чуцьцё пагарджаньня да яе, і боль за яе, і сорам за яе ахопліваюць мяне і гнятуць, ціснуць, давяць.

Як забойцу на месца злачынства, нейкая нясходаная сіла цягнець мяне кождага кірмашовага дня на мястовы рынак „дзівавацца на вёску“. Як выглядаець яна цяпер, пры бальшавіцкім ладзе нашага няшчаснага жыцьця?

Зьбялелае, схудзелае дзяцьвішча мястовай галоты і худыя, вынуроныя жанкі ў зношаных мястовых уборах туляюцца там кола мужыцкіх вазоў; з просячым, забеглівым тонам і з насілу захаванай злосьцю зварочуюцца яны:

— Дзядзечка! Родненькі! Ці не засталася з дарогі трошку хлебца?

— Нямашака хлебца,— няўважліва дайжа ня зірнуўшы, адказуець той;—от,

каб на табачку... — быццам без усякай цікавасьці дадаець, аднак, ён зараз.

І доўга, цярпліва чакаець на гразкай плошчы пад макраватым, туманным, імглівым восенным небам, ці ня дзюбнець у яго на табачку.

— От, дажыліся казакі: ні хлеба, ні табакі,—разважаець ён у голас;—за грошы нічагенька не дастанеш.

І даведаўшысь, што газэта каштуець ня пяць, як калі-то, а трыццаць пяць капеяк, незацікаўлена адхінаецца ад хлопца-газэтніка і ўзноў з нуднай, як тое восеннае неба, цярплівосьцю чакаець.

І няма аму абсолютна н'якай справы да ўсяго на сьвеце. Няхай княжыць і валадаець, хто хоця, абы толькі дастаць во табачкі ды так крутка правезьць яе да хаты, каб дайжа сусед не даведаўсь аб тым і ня прыйшоў пазычыць дробачкі.

І толькі па кароценькі мамэнт ажыўляецца і цягнецца наперад, пакідаючы воз свой, калі чырвонаармейцы з аўтомобіля раськідаюць галоце дармовыя лістоўкі, прысланыя на рынак агітацыйным аддзелам з экспэдыцыі.

І ўжо ня такая мне крыўда, што й цяпер, на страніцах мястовай бальшавіцкай прэсы, няма жывога твару вёскі: сорамам заірдзелісь бы шчокі яе небезстароньніх абароньнікаў.

Ох! цёмны і ўбогі нашыя хаты.

Мізэрны выгляд хат.

Мізэрна духоўнае жыцьцё яе насельнікаў.

Дайжа ў мамэнт найвялікішых перакрутаў жыцьця і найвялізазьнейшых зрухаў.

Навет у гэтым бурлячым віру, у гэтым рагочучым вулкане рэволюцыйных падзей.

Калі маюць што зьесьці, дык зьядуць у вёсцы з брудам і пылам. Абальлюць стол, выпэцкаюць грудзі і вымасьляць пальцы, быццам квач аб калёсную памазку. Зьядуць дар натуры так, як дастаецца ён проста з уроды: з зямлёю, з шалупою.

Калі маюць там з чаго вопратку пашыць, дык пашыюць яе так, што хаця пячурны чалавек апранай яе! Няхораша і мулка, то подаўга, то закаротка, то дужа крыва, то дужа косá; ну, якраз так, як «шэрыя» амсьціслауцы дражняць «белых» гаршчынцаў: *на вілачках Божы страх.*

І мізэрнае жыцьцё, і нуднае жыцьцё. Няма тут кніжак, няма тут мастацтва. Есьць тут карты і апешалыя, мізэрныя думкі.

І няма прыгожых перажываньняў. Няма прынаднай маркоты чуцьця або адважных рэволюцыйных страмленьняў

І калі ёсьць пачаткі таго ў людзкой маладосьці, дык надта пасьпешна загняцець іх бруд. Астанецца кляцьба, лаянка і злосьць.

— Дык расказаць вам што-небудзь пра вёску,—прахапіўся Васіль. — А вот, як быў я ў гэтай камандзіроўцы, дык трапіў на зборку ў аднэй дзярэўні Пятровіцкай воласьці за Мсьціслаўлем. На зборкі цяпер ходзяць найболе маладыя, каторых старыя, каб прымелі, дык бы зьелі. Ну, па важных справах прыходзяць пакрычэць і пабрахацца з маладымі і старыя. Маець такі гадоў пяцьдзесят, з вялікаю барадою, крычыць: „Браткі! Якая цяперіцька слабода, калі табакі німа... Есьць у мясьцечку, то там не прадаюць, за васьмушку хочуць хунт мукі. Я стаў пасылаць сына,—а сыну яго гадоў дваццаць пяць, — дык ён быў на хронце, разгультаіўся, ня йдзець“... А другі бацька пытаецца: «На якім хронце?»—«У нейкіх Кірпатых». — «Во, во, во! І мой жа такей. Ня хочаць, каб бацька табаку курыў, баіцца, што ня хапіць хлеба да нові. А я кажу: якое табе дзела? І ну яго лаіць. Схапіў я ножык папужаць яго, ды ён змоўчыў. А пасьле каіць: ня праўда, калі станець Ленін здароў, ня будзець вам, старым, такой раскошы... А я яму: не, праклятыя, здохніця з галадухі з сваімі самакраціямі.

То ён мне ў адказ: чаму вам, старым, здаровым ня быць, вы да дваццацёх гадоў без парток хадзілі й ня стрігліся, а я з васемнаццацёх лет у падрядчыка Лявонава ў Маскве тачку цягаў, а цяперь церяз Мікалая Кравважэрнага трі гады ў Кірпатых адседзеў, у вакопах, па трое дзён-начэй ня еўшы. Я на яго: вэн! уцкіай з мае хаты куды хочаш!.. Праўда, паслухаў бацькі: узяў шапку, выйшаў“. Тут усе старыя аж равуць: „Ты — маладзец! Такіх душагубаў надыбе вучыць!“ А некаторы бацька яшчэ паддае: „Аўрам сьвятэй свайго сына нёс Богу на нож калоць і то сын Ісак маўчаў“... І усе тады: „Праўда! Праўда!“ Аж выступаець самы ўжо, відаць, пачэсны й разумны бацька і вярзець такую штуку: „А мой жа, с.... сын, нейкіх кніжак політы кіх дастаў і чытаець: усё народнае, няльга хлеб прадаваць, калі ў каго ёсьць лішні. А жонка ня мяне гаворіць, на што я пяць хунтаў мукі занёс за пяць васьмушак табакі ў мясьцечка Пятровічы. Тады я кажу: а табе якое дзела? Я—хадзяін... Ды яе па карку. А сын падбег ды каіць: ня ймееш права біць! А я на іх: вэн з мае хаты! Як-то я ня ймею права біць свае жонкі?“ О тут старыя то рагочуць: „Ха—ха—ха!“ Выходзіць малады і кажаць: „Таварішы, цішэй! Даволі дурець ды сыноў глядзець, надыбе дзела ря-

шаць: як школу адчыніць?“ Але ніхто ня слухаець, усе галдзяць безталаччу... Выходзіць другі малады і кажаць: „Таварішы! Школу надыбе небязпріменна адчыніць. У трёх дзяреўнях німа школы, у двух Шкандзіных і ў Гарелаўцы. І між намі, таварішы, німа ніводнага сьветлага чалавека, усе мы цёмныя“... Яму на ўзбунт крычыць самы разумны бацька: „Ня слухайця яго! Ён толькі наўчыўся языком бряхаць... Лес-то дармавэй, а пра налогі, як школу адчынім, ён нічога не сказаў“. І тут другі бацька: «Сажань дроў пастанавілі па сорак рублёў,—во тут і жыві»... А там нехта яшчэ дзярэць ува усё горла: „Мне некага ў школу пасылаць!!“ — «А сына й дачку?»—пытаецца малады. — „А лапці хто будзець мне плесьць?“ — крычыць той. — „А сам?“ — ізноў пытаецца малады. — „Я? я ўжо за сваіх сорак гадоў наплёўся!“ І старыя ўжо пастанаўляюць: „Ня надыбе вучылішча, ня надыбе. Дзяцей патворіць нечага!“ Там яшчэ каторы бубніць: „Вун Анісавы выўчылісь, цяпер кажуць на бацьку, што каб саветаў слухаў. А якіх жа саветаў? А во такіх: у кажнай хаце ёсьць савет... Савет—гэта значыцца ўся сям‘я, і даўжон адзін чалавек пакаряцца яму, а хатні савет—сельскаму, а сельскі — валасному і так дале. Ага! закрічэў Аніс; я сам ха-

дзяін, ды буду пакаряцца вам! Вам не спанараўна, што я табаку на хлеб мяняю,—ня надыбе мне такія царі“.. А таму ў адказ другі яшчэ й жарты строіць: „Нічога браткі,—куріця! А калі не дагледзяць етыя шыбельнікі, дык і самагонку ганіця! А ня хапіць хлеба, ніхай бальшавікі даюць. А то цераз іх завод зачынілі, сьпірту ня гоняць“. Выходзіць член „комбеда“ і кажаць: „Не, таварішы, хто будзець самагонку гнаць, хлеба ніхай ня просіць, а будзець расстрелен!“ Як толькі сказаў, усе старыя аж равуць: „Ага! Дык нас будуць стряляць, як хлеба ня хапіць! Авохці, рятуйця! Нам еткага начальства ня надыбе, не!“

Васіль змоўк на нейкі час, бо патроху разгарэўся і хацеў шмат чаго пераказаць. Ен зірнуў на Абдзіраловіча, як той слухаець яго пераказы, і заўважыў, што госьць той цікавіцца, ды нешта маець сваё пільнае у галаве. І ня мог сьцяміць, ці госьць углядаецца ў яго ці замысьліўсь і глядзіць на яго, а ня відзіць.

Абдзіраловіч адхіліў вочы. Ен пад канец ня слухаў як мае быць і ня чуў, бо ўглядзіўся у Васіля, шукаючы ў ім падабенства з панам Абдзіраловічам. Падобнасьці у выглядзе знаходзіў болей а болей і аж пужаўся няведама чаго.

А Васіль хацеў казаць і казаў яшчэ. Казаў аб тым, як абсуджалі на збор-

цы пытаньне, высунутае маладымі, аб адчыненьні кооператыўнай крамы, якая ёсьць, прыкладам, у жыдоў у м. Пятровічах. Прапазыцыю правалілі старыя за тое, што маладыя хацелі пасадзіць у краме сваіх таварышоў, а старыя іх, каб прымелі, дык бы зьелі. Ен казаў, як старыя крычэлі: „Ага! І грошы на краму надыбе? Дык згарі яна! Ня надыбе крамы, ня надыбе, ня надыбе!! Пойдзем, браточкі, дамоў!“ — казаў, а госьць усё ўглядаўся у яго і потым, каб ня зьбіцца з сваіх думак, каб толькі слухаць і далей думаць, запытаўся:

— Ці ж так адны старыя ўва ўсім вінаваты? Я чуў ад многіх, што бываець наадварот, маладыя на старых узселі цяпер і езьдзяць на іх, колькі хочуць...

Сказаў і думаў, што нос у Васіля — адыстар бацькін, старога пана Абдзіраловіча, і што каб той стары пан падзівавусь цяпер на гэтага свайго сына і паслухаў яго, што было-б... Што было-б, каб ён даведаўсь, што гэты бальшавік, работнік—сын яго родны.

— Не адны старыя ўва ўсім вінаваты, — адказаў яму Васіль; — ёсьць за што ганіць і маладых. Але ў ідэйнасьці, безпярэчна, старыя нічога ня варты; праўда—збоку маладых...

Ен памаўчаў, замысьліўся, адылі загаманіў.

— Можа й праўда, я здаўся вам, Ігнат Восіпавіч, не безстароньнім, дык я скажу яшчэ колькі слоў, каб паказаць, якая свалата ёсьць і сярод маладых. Падвазіў мяне ў дарозе адзін бедны жыдкаваль, ён ехаў у П-цкі савет па зялеза. Ен прыхільнік комуністычных парадкаў, а наказаў мне пра маладых свайго сяла столькі чаго, што іх усіх проста павесіць трэба. Сяло беднае, дык усе маладыя йшлі раней у сьвет, у гарады, а цяпер паварочаліся дамоў гультаямі, бандытамі і пад штандарам бальшавізму зьдзекуюцца над усімі сялянамі. Жывуць паразітамі, паўлезлі ў комітэт беднаты, і ніхто іх не зачапі. Старшыня „комбеду“— яшчэ даволі малады блазьнюк, быў засуджаны ў Маскве за ўбіўства, сёлета ўлетку так пабіў граблямі сваю братоўку, жонку брата-земляроба, што тая памучылась колькі дзён і памёрла, брата ўсадзіў у чразвычайку, быццам за контррэволюцыю, а бацьку што дня лупіць чым пападзя, па галаве, ганяець старога на работу, а сам п‘янствуе ды гуляець з сваёй бандаю...

— У некаторых валасьцях сяляне паўсталі...—сказаў Абдзіраловіч, напалавіну пытаючысь.

— Ну, паўсталі, разумеецца...—у тон яму адказаў Васіль і засмуціўся з склад-

кай абурэньня на вуснах, а шчокі яго гарэлі ад гутаркі. А потым сказаў:

— Яшчэ горай тое, што даручаюць давіць паўстаньне і караць паўстанцаў такім бэсьціям-крывасмокам, як розныя п'янюгі з быўшых афіцарышак, як гэтыя розныя Гарэлікі...

Сказаўшы тыя словы з вялікай злосьцю, Васіль схапіўся, што й госьць яго—быўшы афіцарышка, ён пачуў цёплэ на шчоках і скоса зірнуў на Абдзіраловіча. Злосьць, аднак, ня мінулася.

— А што такое? Хто гэты Гарэлік?—спакойна спытаўся госьць.

— Нейкі п'янюга капітан, а можа навет быў і жандарам калі-небудзь. Убіўся ў ласку к нашаму Карпавічу, научыў яго п'янстваваць, іх паслалі давіць паўстаньне, і яны... яны безміласэрдзьдзя парасстрэлівалі зусім невінаватых людзей, цёмных сялян.

— Што ты кажаш?!—спытаўся Абдзіраловіч парушаным, але такім голасам, у якім сам помала чуў патрэбнага пачуцьця і зганіў сябе за тое.

Васіль вельмі расстроіўся, але не хацеў паказаць усяго сябе.

У дзьверы забарабаніла гаспадыня, увайшла з самаварам, тоўстая, сівая у замасьлянай блюзцы і ў пантофлях.

— А я прыйшоў прасіць, каб вы завялі мяне к Карпавічу,— сказаў Абдзі-

раловіч Васілю, калі яна ўсё паставіла на столе й выйшла; — буду прасіць яго, каб памог вызваліць з „чразвычайкі“ майго арыштаванага таварыша і яшчэ аднаго чалавека.

— Добра, пойдзем, — каротка сказаў Васіль, наліваючы гарбаты, — зараз, як нап'ёмся.

Настрой у вабоіх зламаўся і зьмяніўся. Васіль ня чуў-той зморанасьці, апяшаласьці, а быццам гарэў у трасцы ад патрэбы нейкага дзеяньня, творчасьці, змаганьня. Ен абпякаўся гарбатаю і адразу, няупрыцям, з'ядаў увесь кавалачак цукру, хоць хапацца ж ня было зусім куды. Шчокі яго ўсё гарэлі, а бровы насунулісь на вочы.

Абдзіраловіч пачуў тут нейкае палягчэньне ў адносінах да Іры, быццам пераверыўся ў нечым радасным і меў права сказаць: «Эт, каму гэта патрэбна!“ А што ды што патрэбна: ці беларускае нацыянальнае адраджэньне, ці яго дружба з дзяўчынаю,—таго і сам добра ня цяміў ды й не стараўся абдумаць. Быццам гэтыя дзьве акалічнасьці толькі заміналі таму, каб назаўсёды зьнішчыць магчымасьць расстрэлу невінаватых людзей.

XX.

Пад прозьвішчам Гарэліка працаваў у месьце N, сярод бальшавікоў, капітан

Гарэшка, як тайны агент вялікага маскоўскага хаўрусу „Вызваленьня Расеі“. Хаўрус меў мэтаю адрадзіць «ядзiную і недзялімую» расейскую імпэрыю і рассылаў сваіх людзей скрозь па ўсіх яе быўшых частках. Капітана Гарэшку, як беларуса родам, паслалі працаваць на Беларусь з вялікімі сумамі грошы і важнымі даручэньнямі самага сакрэтнага характару. Між іншым было даручана яму знайсьці патрэбных людзей для арганізацыі сялянскага паўстаньня, самому пралезьці ў чырвоную армію, заслужыць ласку у бальшавіцкіх кіраўнікоў, папасьці на ўсьмірэньне бунта і задавіць яго з нязвычайнай, шалёнай жорсткасьцю; між іншым было даручана яму, каб як толькі мага, а вывезьці з Масквы, цераз заходні фронт, за межы савецкай тэрыторыі аднаго друзлага архірэя, важнага сябру хаўрусу „Вызваленьня“ (таго, што некалі, як быў архімандрытам, у манастыру, гдзе спасаўся Гаршчок, прадаў дарагацэнную панагію важнага гістарычнага значаньня) і вывезьці яшчэ яго двух глаўных супрацоўнікаў, манахаў Паісія і Нікадзіма.

Калі ўвечары к Карпавічу прыйшлі Абдзіраловіч і Васіль, там было сярод дыму ад табакі шмат рознага бальшавіцкага камісарства, мусіць быць у гасьцёх ці на якой радзе, але скора ўсе ра-

зыйшліся, апрача аднаго, відаць, блізкога прыяцеля Гаршку. Гэта быў высокі мужчына у чорным крытым кажушку і вялікіх, халявістых ботах, яшчэ не стары, але з акладзістаю барадою і сівеючай галавой, быццам усаджанай у вялікія чорныя акуляры.

— Таварыш Гарэлік! — сказаў яму Гаршчок, кульгануўшы ля столу,—напрацаваліся мы з табою сяньні добра, аж надта... Я ўважаю, што маем права сяньнішні вечар *прабандурыць*, а?

— Я тож так думаю, што *прабандурыць*,—адказаў той вельмі знаёмым Абдзіраловічу голасам і пачаў круціць папіроску, седзячы за сталом блізка лямпы, ды адхіліўшысь ад яе.

— „А, Божухна, ці ж гэта капітан Гарэшка?!“ — памысьліў Абдзіраловіч і з неспадзеванай нясьмеласьцю пільней агледзіў Гарэліка, а той і віду не падаў, што адразу спазнаў быўшага прапаршчыка.

— „Ну, ды ён жа, ён...—думаў Абдзіраловіч і глядзеў на добра віднае ад сьвятла лямпы вуха і шыю Гарэліка, — ён, гэта яго чырвоная, сьпечаная скурачка п'яніцы і дзявошніка, на якой цяпер так адрасьлі і засівелі яго мякінькія валасы, ён“... Гэта была для яго першая неспадзеўка.

— А гэта, брат, мае даўныя лю-

дзі,—павёў у іх бок рукою Гаршчок, кажучы Гарэліку сваім грубым, але не прапаўным голасам:—адзін, таварыш Васіль, добры комуніста, а другі, ня ведаю, але чалавек нічога сабе, толькі дужа доўга самавызначаецца. Гэй, Махмет! — крыкнуў ён у прычыненыя дзьверы другога, чарнейшага пакою, — давай скарэй вячэру, што там маеш, каб цябе, каб...— а потым павярнуўся і спытаўсь: — ці ж вы, Ігнат... Ігнат...

— Восіпавіч,—падказаў яму Васіль.

— Чаго казаць, кагды нясу,—адгукнуўся Махмет.

— Ці ж вы, Ігнат Восіпавіч, яшчэ й цяперака не пасьпелі з сваім самавызначэньнем? А я ж вам казаў: бавіцца не выпадае, каб ногды не спазьніцца! Забыліся?—зірнуў ён на Васіля з-пад сваіх сівых кучаравых валаскоў і кульгануў, нізенькі, ля столу, — забыліся ай не?

— Не, забыцца—я не забыўся, але бадай, што й вызначыўся...

— А-а-а, ну, ну, цікава! — крыкнуў Карпавіч.

Падняў голаў на яго й Васіль; толькі Гарэлік не зважаў і пускаў а пускаў клубкамі дым.

— Я, бачыце, як беларус, патроху знаходжу сябе ў беларускай нацыянальнай і соцыяльнай сьвядомасьці.

— Ня зусім я нешта цямлю,—сказаў з чуць прыкметнай насьмешкаю Гаршчок,—але чаму гэта «патроху»?

— А што тут цяміць? — загаманіў Гарэлік,—таварыш, як відаць, самасьційнік яшчэ аднэй, здаецца, зусім новай — беларускай формацыі. Украінскіх то я добра знаю, бо расстрэліваў сваімі рукамі, як быў на паўдзённым фронце...

Усе троху памаўчалі, бо зрабілася быццам прыкра. Тады Карпавіч неўспадзеўкі сказаў:

— О, то й я знаю самасьційнікаў, навет беларускіх. Двух гэткіх прывялі ў нашу чразвычайку за конт-рэволюційную пропаганду. Але ня йму веры каб таварыш Абдзіраловіч займаўся тым самым, чым яны.

Карпавіч кульгануў, сеўшы за стол наўпроці яго, і ўстроміў свае вочы ў яго вочы. Абдзіраловіч не заплюскаў і даволі спакойна сказаў:

— А ці ня ведаеце, як іх фаміліі? Можа быць, якраз у гэтай справе я і прыйшоў да вас прасіць помачы і рады.

— А-а-а, вун яно што, — ухільна адказаў Гаршчок, — ды можа посьле аб гэтым, а цяпер—не пагрэбуйце: што душа мае, тым і прымае, — запрашаў ён госьцяў на вячэру. Як ні адпрашаліся Васіль і Абдзіраловіч, а ткі селі вячэраць. Ахмет, татарын з Несьвіжу, быў,

шы салдат, а цяпер ня то дзяншчык, ня то кухар, разам са стравою падаў чаркі і бутэльку коньяку. Абдзіраловіч, здаецца, ужо з год, як ня меў прыгоды ня толькі піць, але і бачыць гарэлкі. Гутарка цяпер спачатку не ляпілася, але Гарэлік і Гаршчок націснулі на чаркі і загаманілі весялей.

О, шмат чаго нязвычайнага пачуў Абдзіраловіч ад іх, калі паўпіваліся і пачалі бурузьдзіць абы-што. Колькі раз парываўся ўцячы адгэтуль, бо чуў, быццам нешта ліпкае, жудаснае наліпаець на яго, а ў горле сьцінаець дыханьне, калі яны хваліліс абодва, адзін перад адным, сваімі паслугамі рэвалюцыі, як забівалі людзей. Ен бачыў, як прыкра было Васілю, як той часам мучыўся, бачыў і сам тож мучыўся, але цікавасьць, (бо гэта было для яго навіною), зьмяншала яго мукі. Ен шкадаваў, што трапіў сюды ў гэткі дрэнны час, і губіў надзею дайсьці парадку з Карпавічам у сваёй справе і выпрасіць помачы для вызваленьня Міколы і яго таварышавучня. А Карпавіч выслаў Ахмета ў кінематограф ці куды ён хочаць, пазачыняў дзьверы і пазавешаў вокны, прынёс яшчэ коньяку і ў збане цеплаватай, летнай кавы ды й апанаваў гасьцей п'яным гоманам. А памагаў яму, быццам жартуючы, Гарэлік.

— Дрэннае, брат, дрэннае тваё самазначэньне,—казаў Гаршчок Абдзіраловічу, калі язык у яго зусім плятухаўся.— Дрэннае, брат ты мой,—стукаў ёй яго па плячу кулаком, — бо ўсё гэта панскія штучкі, каб пасварыць нас про... проле... лелелета-арыяў. Я ведаю, ты — панскі сын, і глядзіш на мяне і сьмяешся, думаеш: напіўся чалавек, як сьвінтус, а яшчэ бальшавік. А я, брат ты мой, п'ю ня з радасьці, а з гора... Гора нам вялікае! Колькі про... проле... лелелетарыяў загубілі, кроў разьлілі, а рэ-во-лю-цы-ю яшчэ не ўратавалі ад паноў усяго сьвету, не, брат ты мой, во што я табе скажу... Налівай мне яшчэ, Гарэлік! Я хачу выпіць з гэтым бералу... бе-ла-ру-сам. І няхай жыве інцанал... інцына-рацынал... ін-тэр-на-цы-я-нал! Няхай жыве!

— Няхай жыве! — крычэў п'яны Гарэлік, — крычы, ато расстраляю за контр-рэволюцыю, ну!

— Няхай жыве,—казаў Абдзіраловіч, а Васіль церабіў пушанку з кансэрвамі, каб іх ня слухаць, і ня слухаў, засмучоны.

— Ну, таварыш, дзёрнем за вашу самасьційную мову, і... за *Богам створанае хараство* ці што... Не за хараство вашае мовы, не, бо яна, таварыш, пакуль што мала скобленая і някультурная, а за *жывое, Богам створанае хараство*, за дзевачак ці што... — так бурузьдзіў

Гарэлік Абдзіраловічу, нібы-то надта ўжо п'яны, што й нічога не разумее. Але націснуўшы на некаторыя словы, быццам будзячы ў свайго субяседніка даўныя і толькі ім вядомыя ўспамінкі, ён так зірнуў у вочы Абдзіраловічу, што той як слова чуў: «Я цябе пазнаў і ты мяне пазнаў. І ня дзіва. Але дзіва, што дзе гэта мы сустрэліся? І што з таго ўсяго будзе? Так?»

І на гэтым ён не застанавіўся, а пачаў пераказываць Абдзіраловічу, чаго кульгаець Карпавіч,—быццам той ня ведаў. Ён намаляваў яму абразок, як сам раніў Карпавіча. А Карпавіч замінаў яму п'яным языком:

— Не пераказуй яму, таварыш Гарэлік, не пераказуй, чуеш, ну? Лепей бо за цябе ён ведаець аб тым. Ен жа мой даўны знаёмы, а ты чуў гэта ад мяне толькі, чуеш, ну? Ен сам там быў!

І на гэтым не застанавіўся капітан, а пачаў пераказываць Абдзіраловічу, як яны з Карпавічам сьцішылі мужыцкі бунт.

— Уводзяць іх да мяне ў штаб.— „Бунтаваўся?"—„Бунтаваўся"—„К сьценцы". Разьдзяваюць, вядуць у другі пакой,— чуем: трах! Валіцца і галавою стукнецца. І так аднаго й другога, й дваццатага, й трыццатага. Два родных браты былі, паповічы, левыя соцыялісты-

рэволюцыянэры. За правадыроў былі. Адзін аж млееіь, белы як крэйда, ногі падламуюцца, зубы калоцяцца, і слова ня можа сказаць, заікаецца. А другі... яшчэ па 'днэй, Карпавіч, што?—а другі, брат, малайчына, спакойны і галаву дзярэць, хоць ведае, што зараз і яго разьдзенуць. Падводзяць яго. — „Бунтаваўся?“. — „Змагаўся з гвалтаўнікамі.“ — „Хочаш, каб цябе расстралялі?“—„Хачу!“— „А! Маладзец! Ну, разьдзявайся“. — Расшпіляець сарочку.—„Косьцік! Будзь сьмялей!“—кажа брату.—„Можа чаго хочаш? Прасі,“—кажу — „Напісаць запіску матцы“.—„Пішы. А малодшага вядзіце“. Самлеў той, павалаклі, а гэты крычыць: «Пракшчай, Косьцік! Я пішу маме». А сам на кавалачку паперы хапаецца, пішаць і рука, праўда, дрыжыць: „Дарагая мамулечка! Ня плачце, — так трэба. Косьціка ўжо запавялі... Стрэл. Заваліўся. Гэта ён. Зараз я. Цалую“. Не дапісаў. Схапіў я ноган і ўсадзіў яму кулю ў лоб. А маладзец!

Абдзіраловіч слухаў, як загіпнотызаваны нечым сьмярдзючым, гідкім; быццам нешта ліпкае, жудаснае наліпаець на яго, а ў горле сьцінаець дыханьне.

Гаршочк п'ець, убіўшы вочы ў дол.

— Ну, мне пара да хаты, я болей не магу, трэба адпачыць,—сказаў Васіль з нясхованай прыкрасьцю і ўстаў.

— Ня прыймай да серца, Васілёк,— спрабуе жартаваць п'яны Гаршчок.

Васіль кінуў на яго пагляд, як расчарованы вучань на вучыцеля, за катарага стануў вышэй і злосна сказаў:

— Дык няма чым хваліцца, калі забілі больш невінаватых, чымся вінных.

Ен і Абдзіраловіч пачалі апранацца.

— А ці ня будзе па дарожцы і мне з таварышамі, — зьвярнуўся больш да Абдзіраловіча Гарэлік і падняўся з застольля на свае дыбатыя ногі. У голасе меў цынічную, Абдзіраловічу зразумелую, спакойнасьць, выглядаў нявінавата-спакойным, быццам нічога не разумее, дзеля таго яму ўсё тое, што хоча Васіль, прыстаець, як да сьцяны гарох.

— Іван Карпавіч! Будзьце-ж ласкавы, памажыце,—з прыкрай прыніжонасьцю, але вялікай стараннасьцю прасіў Абдзіраловіч, выхадзіўшы, — памажыце вызваліць іх з вастрога, бо хоць прысягну вам, што арыштаваны яны хіба па абмылцы, ні ў чым процiў савецкай ўласьці невінаваты... Будзьце-ж ласкавы, не забудзьцеся...

— Добра, добра... Калі так, дык я іх зараз выпушчу.. Добра, добра... — марматаў ля дзьвярэй Гаршчок, кульгаючы.

На вуліцы Гарэлік яшчэ ля ганку

спытаўся ў Абдзіраловіча, у каторы яму бок.

— У гэты? О, то й я з вамі якраз, таварыш,—сказаў ён.—Што? А вы туды?—крыкнуў ён з праступаючай насьмешкай Васілю, каторы пасьпеў ужо крыху аддаліцца ад іх.—А мы сюды... Бывайце, бывайце!! — старанна крыкнуў ён ня столькі за сябе, сколькі за Абдзіраловіча і як слова не заўважыў, што той ня прыстоіў, каб падаць ім руку на разьвітаньне.

Калі стукат яго ног па тратуару заціх у воддалі, Гарэшка азірнуўся ў розныя бакі сьпячай, пустой вуліцы пад сонным бліскам месяца у трэцьцяй квадры, безмалімонна падхапіў Абдзіраловіча пад пашку і ціха загаманіў у сьвежым, ядраным паветры рана-восеннай пары:

— Ну, пане мой, каб ведаў, што увіджусь тут я з вамі, разумеецца, прывёз бы паклоны й прывітаньні ад Аляксандры Мікалаеўны і князя...

Абдзіраловіч пачуў у гэтых словах цьверазеючага капітана, сказаных так зьнецяйку, спробу пашчупаць грунт, але была ў іх зусім відная насьмешка, а таксама паказаньне сілы дужэйшага над слабейшым. Ен подаўга думаў, як адказаць, і выйшла так, што зусім змоўчаў. Тады капітан пачаў казаць далей.

— Ці-ж вас, пане мой, ня цікавіць,

як маецца ваша даўная знаёмая Алечка?.. Падаўнейшаму — Алечка, а цяпер-то, праўда, княгіня Аляксандра Мікалаеўна Гальшанская... Жывое, Богам створанае хараство, казаў той... што?

— А вы адкуль ведаеце?—спытаўся неўспадзеўкі для сябе Абдзіраловіч, хоць пачынаў надта крыўдзіцца і намерыўся асадзіць нахальнага капітана.

— А я, пане мой, ня дужа даўно з Каўказу. Ну, што ж вам цікаўнага сказаць? Мікола Мартынавіч, хоць я з ім знаём мала, болей са слоў князя, выехаў з сямейкай ў Румынію. Усе выехалі, апрача, праўда, Алечкі, дзеля таго, што князь-тыкі з ёю пабраўся. І гімназіі ня скончыла. Ну, разумеецца, гэткі завірушны час. Вас мы з ёю ўспаміналі. Так... Казала, што вы чалавек добры і ёй чалавек любы, але мяккасьць ваша не да спадобы ёй. Князь мяне пазнаёміў з ёю. Цяпер яны абое выехалі адтуль... туды, куды камандзіравалі князя. Ну, а вы, квіт за квіт раскажыце, пане мой, аб сваіх прыгодах з той пары?

— Я працую на савецкай службе, так я і вы, таварыш Гарэлік, толькі вы, здаецца, на вайсковай, а я—на цывільнай.

— Так... Разумеецца, так. Што? Вы па гэтай вуліцы? Добра, добра... Дык, вас, кажаце, ня дзівіць, як гэта з кульгавым сябрую? Што?

— Я нічога не кажу, але мне, калі на тое, праўда, што наўзьдзіў ваш гэны... маскарад, ці як ляпей сказаць, ня ведаю.

— Так... наўзьдзіў! кажаце... Ну, але ж, пане мой, дасьцё чэснае слова, што нікому нічога ня скажаце, так?

Абдзіраловіч нічога не адказаў. Яны падыйшлі пад самы дом, дзе ён жыў. Месяц ліў сваё соннае сьвятло, а нейдзе на другой вуліцы, за рагом, вартаўнік затрашчэў кляшчоткаю. Гарэшка ўзяў Абдзіраловіча за борт пальта, схіліўся і з націсканьнем слоў прамовіў яму ў самыя вочы:

— Чэснае слова, пане мой, дасьцё вы мне, што язык свой не распусьціце; але не такое, калі памятаеце, як далі ў Маскве, што?

— Я ня лічу патрэбным даваць вам нейкае слова... І ніякага слова ня дам... І будзьце ласкавы троху супакоіцца, — сказаў Абдзіраловіч, адхіліўшысь ад прыкра-тухлага гарэлачнага паху.

— А-а-а... То так! Ну, добра.

Гарэшка пастаяў нейкі час моўчкі, задумаўшысь.

— Калі вас можна бачыць на кватэры?—спытаўся потым ён.

— Абы-калі, як вярнусь са службы. Толькі ня ўноччы.

— Добра. Дабранач.

— Бывайце.

Яны разыйшлісь, ня даўшы рук. Абдзіраловіч пазваніў ля дзьверцаў, чакаў, пакуль адчыняць, і чуў як патроху заціхлі гукі ад шыбкай і шырокай хадні Гарэшкі. А сонны месячык схіляўсь ніжэй на сьвяжэючым небе.

XXI.

На ўсходнім фронце чырвоная армія дужа пабіла белую армію. З гэтай прычыны ў месьце N бальшавікі назначылі сьвята на суботу. Бедная Іра Сакавічанка не магла у гэты дзень пабачыцца ў вастрозе з сваімі сябрамі, бо ўсё усюдых было пасьвяточнаму зачынена. Трэба было чакаць яшчэ цэлых сем дзён... Парадзіўшысь з Абдзіраловічам, пастанавіла яна за гэты час зьезьдзіць у сяло, гдзе быў Канцавы вучыцелем, і дастаць паперу ад сельскага комбеда, што арыштаваны ня ёсьць пэўны шкоднік для бальшавіцкай ўласьці, што комбед бярэць яго на свой адказ да самага суда. Спадзявалася таксама дастаць нейкую паперу і Сухавею ў Горках.

Вярнуўшыся з Зарэчча, кудой хадзіла дагаварыць сабе падводчыка-балагола, Іра сустрэла на лесьвіцы ў гатэлі Абдзіраловіча. На вуліцы ўжо хадзілі з песьнямі, з музыкай, насілі штандары, і куламеса з розных адарваных гукаў ляцела аж сюды на лесьвіцу,

і дзяўчына хацела шыбчэй забегчы ў свой пакой і схавацца ад усяго. Гэтая няўважнасьць дзяўчыны пры спатканьні чапнула прыкрасьцю і так ужо, як самаму здавалася, знэрваваны яго настрой. Ен ішоў за ёю бяз той радасьці, якой жадаў і на якую спадзяваўсь. Думаў, што яна маўкліва вінаваціць яго ў тым, што нічога не памог ёй у вызваленьні арыштаваных, і дзеля таго і з ім такая. І сам пачынаў вінаваціць яе за гэткую дзявочую лёгкадумнасьць, з якой яна дарма так на яго думае і абніжае рознымі справамі прыемную любасьць асабістых яго з ёю адносін.

— А, Божухна! як замарылася за гэты дні і як зусім дарма, не для чога, ох!—сказала-прастагнала Іра, кінуўшысь на крэсла й абшчапіўшы галаву рукамі.

— Як дарма?—з малай ахвотай перабіў ён,—што маглі, зрабілі.

Абое подаўга маўчалі. У пакой далятал і глухаватыя гукі з вуліцы, там іграў аркестар, а шарэнгі людзей прахадзілі і пялі. Далятал і гукі „інтэрнацыянала“. Абдзіраловіч прыслухаўся і хацеў бы пайсьці на вуліцу. Яна ж зморана схілілася і паглядзелася ў люстра; і паціху адсунулась; схудзела і неяк зблажэла за гэтыя дні беганіны і непакою ў нязвычнай сфэры. Дзівалала сабе, што згубіла і ня мае сваёй паўсёднай

жыцьцёрадаснасьці, што выбілася з духу. Хацела-б война а войстра адчуць усё тое, што было ў яе, калі тужыла цэлы дзень у гамаку. Няма таго. Во сядзіць той перад ёю, а яшчэ далейшы і чужэйшы, чым тады. О, Божухна! гэта-ж мінулася жыцьцё, гэта-ж сіл ужо няма, зморанасьць апанавала.

Яму падабаўся мотыў „інтэрнацыянала“, падабалася пяяньне, пабуджаў той клум, што быў на вуліцы, пабуджаў у ім сілы і некуды клікаў, і ён з прыкметнай жывейшасьцю сказаў дзяўчыне:

— Што-б там ня было, а мне надта падабаецца музыка „інтэрнацыянала“.

Пачуў, як паволі наплывае незьясьнёны сорам за словы „што-б там ня было“, і дадаў:

— Прыгожая музыка, праўда?

— Ага, прыгожая...

Яна ня ведала напэўна, як разумець словы „што-б там ня было“, але палічыла іх за яго супярэчнасьць з бальшавіцкімі крывавымі учынкамі і наўмысьля сказала падумаўшы:

— Прыгожы мотыў „інтэрнацыянала“, але пакуль ён ня пабуджае ў маей душы уяўленьняў гора або радасьці абыякой „інтэрнацыянальнай“ грамады людзей, пакуль такой грамады сярод нацый на зямным клубку я ня відзела й ня знаю,—патуль мне больш чаго кажаць мо-

тыў нашай мужыцкай беларускай марсэльезы, з мотывам каторай мне ўяўляецца бязконцы, цярнёвы, крывавы шлях к інтэрнацыяналу майго няшчаснага народа...

Памаўчаўшы і трошку спакайней, але з яшчэ вялікшай тугай у голасе дзяўчына казала далей:

— Праўда, мне і з тым і з тым мотывам аднолькава ўяўляецца тое трагічнае і нялепае для нас, адраджоных беларусаў, што чужыя для нас людзі, не заўважаючы на сабе яшчэ ня ськівутай імі сваей нацыянальнай прапітанасьці, прыйшлі да нас з інтэрнацыяналам толькі на вуснах, з яго толькі фікцыяй у сваіх мазгох, і з фанатычнай безміласернасьцю узяліся рабіць з беларускай нацыі толькі гной на градкі для ўзрашчываньня сваей фікцыі інтэрнацыянала. О, будзь яны прокляты!—узварушоным голасам, з горам крыкнула яна. — Яны хочуць зрабіць адзнакі сваей нацыянальнасьці інтэрнацыяналам для нас, — дык дзякуй за ласку... Можа трапім увайсьці ў інтэрнацыянал як роўныя з усімі, бяз гэтай дадатковай формы разьвіцьця!

— Іраіда Аўгенаўна! Навошта-ж приймаць усё так блізка к серцу. Мне здаецца, што ўсё няшчасьце тут ад разлада тэорыі і практыкі. Бо, скажыце, калі ласка: тэорыя комунізма дазваляе,

каб маскоўскія ці якія іншыя комуністы гвалтам абмаскалівалі беларусаў? Тэорыя інтэрнацыянала вінавата ў тым, што беларускім народам кіруюць цяпер бальшавіцкія комісары ўсякіх нацый, апрача беларускай? Ці яна вінавата, што ў нашым знамянітым *Облiскомзапе**) ёсьць армяне, латышы, жыды, палякі, маскоўцы, але няма нас, беларусаў? Што провінцыя маець толькі такіх кульгавых беларусаў, як гэты Гаршчок?

— Можа пойдзем абедаць?—паспыталася ў яго Іра.

Ен усьміхнуўся, змоўк і адказаў, што „з прыемнасьцю“.

Калі схадзілі па лесьвіцы Іра прадэклямавала пачатак марсэльезы:

Адвеку мы спалі і нас разбудзілі,
Сказалі, што трэба рабіць,
Што трэба свабоды, зямлі чалавеку,
Што трэба зладзееў пабіць...

І сказала, патроху адпускаючысь у злосьці;

— Я лічу аднакава зладзеямі, як тых, што даюць замест хлеба камень, як камень, так і тых, што даюць яго пад відам хлеба. І аднакава пабіла-б іх, ці яны—разлад тэорыі і практыкі, ці яны—простая сваволя.

---

*) Памаскоуску: „Областной Исполнительный Комитет Западной Армии и Фронта“, а пакарочана: „Обл-іс-ком-зап“

Прыкрасьць ізноў, яшчэ горшай чапнула настрой яго. — „Змоўкла-б ты ўжо,—падумаў аб ёй,—ты ня чула таго, што чуў я надоячы ў таго праклятага Ґаршка, ты ня ведаеш, што робіцца ў маей душы, а ўсё мяне папікаеш няведама за якія ўчынкі“...

А яна паглядзела на яго збоку падумала, што ён, аднак, прыгожы, а потым адвярнулася і памысьліла: „Ты ловак цяпер развазаць, а гдзе ты сам, вайсковы беларус, быў тады, як украінцы аранізавалі свае нацыянальныя вайсковыя часьці, выдзяляючысь з маскоўскага войска? Пэўне, і тады вельмі разумна разважаў“.

На вуліцы яна хапалася шыбчэй абмінуць маніфэстантаў і забегчы ў страўню, а ён углядаўся й слухаў, і думаў: „Я з-за непаразуменьня трапіў у панскія сыны, я сын гэтай чорнай грамады і хацеў ба павесьці яе ляпей за ўсіх да шчасьця“.

Паабедаўшы, яны разыйшліся. Іра не хацела, каб ён увечары прапускаў яе ў ад'езд, толькі цьвёрда-пільна прасіла, каб усё рабіў, што толькі змога, для вызваленьня Міколы й Сухавея. Яна чуць не заплакала, казала, што сэрца яе зьнібеець, быццам вяшчуючы нешта злашчаснае, дык каб зараз даваў ёй вестку аб усякай новай зьмене

ў справах. З свайго боку чуць не клялася, што за сем дзён пастараецца ўсё справіць і адаб'ець яму тэлеграму, як дастанець паперу ад «комбеда». Ен супнімаў і супакаіваў дзяўчыну, а разьвітаўшыся пачуў аж нейкую палёгку, так усім гэтым знэрваваўся.

Цэлы гэты дзень бальшавіцкага сьвята бадзяўся па вуліцах і сквэру, быў на плошчы і слухаў прамовы аратараў з трыбуны. Асабліва падабаўся слуханьнікам кульгавы Гаршчок. Хоць ён ня столькі выказываў новыя ці паважныя думкі, сколькі лаіў markup розная панства і манахаў, каторыя некалі мучылі яго, біў кулаком у грудзі і па більцу загародкі і крычэў тонкім, звонка-пісклявым голасам, хоць так,—але прамову яго просты народ прыймаў найляпей і біў яму у ладкі з усяе сілы і прыемнасьці.

Седзячы ў сквэры на лавачцы, Абдзіраловіч уздумаў на Іру з мешаным чучьцём нейкага жалю, крыўды і раздражнёнасьці, а потым уздумаў на свае любошчы з Алечкаю. — «За якую мяккасьць характару неспанараўны быў я для яе?»—думаў сабе.—«Што ня здолеў вырваць яе дужасьцю свайго каханьня з прыкрай мне буржуазнай сфэры? Не, добра, што ў нас нічога ня выйшла, і мы разыйшліся ў розныя бакі. Абое былі-б няшчасныя, бо скрозь ўсё жыць-

цё цягнула б нас нешта у гэтыя розныя бакі. А так яна, прынамсі, знайшла свой пэўны прытулак жыцьця, пабраўшыся з тым князем». І тут жа ўзноў уздумаў на Іру, на яе шэрыя круглыя вочы, такія разумныя, але ужо бяз той маладзенькай дзявоцкай сьвежасьці, што ў Алі. Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі бліскучых чорных валасоў стаяў уваччу, і ня меў ён на яго ніякага жалю, ніякай крыўды. А голас Іры, мяккі, густы, нутраны, дрыжэў увушшу, ды будзіў жаль і раздражнёнасьць.

Часам мітусіўся той вечар у Гаршка, і забірала злосьць на народ і на бальшавіцкіх такіх Гаршкоў. А проці Гарэшкі было штосьці тупое, цяжкое, нянявіднае, што не магло яшчэ прарвацца ў звычайнай злосьці і быццам чакала асаблівай дарогі для свайго разгону.

XXII.

За сем дзён Іра ня справілась вярнуцца, бо сяляне за пільнай работай не маглі сабрацца на зборку, а за гэты час у N знайшлі контр-рэволюцыйны замысел і ўжо колькі чалавек буржуеў аддалі пад расстрэл.

На неабмеркаваны час быў забаронены уезд у N, дык Іра, пачуўшы ад людзей, што там ідуць расстрэлы, а яна

прыехаць туды, каб бараніць сваіх, ня можа,—проста з галавы схадзіла ад чорнык думак. Глаўнае, што нічога ня ведала: Абдзіраловіч нічога ня пісаў.

Тымчасам Абдзіраловіч пабыў у другую суботу у вастрозе і пагаманіў пры вартаўніку з Міколам і Сухавеям. Мікола быў нязвычайна рад, што Ігнат даведаўся яго, а Сухавей пазнаў, што Абдзіраловіч той падарожны рэнегат, і няпрыхільна наставіўся да яго. Мікола дужа схудзеў, зьбялеў і аброс шчацінаю, вельмі мучыўся ад боязьні, што расстраляюць, і зусім апаў духам. Сухавей быў спакойны, засмучоны, але цьвёрды.—„Аб бацьку вашым тут ніхто нічога ня ведае,— сказў ён Абдзіраловічу з падказаным значаньнем слоў,—*веданьне* зьнішчылась у сяле, вусны пераказ, як давядзецца, посьле“... Абдзіраловіч зразумеў, што пісьмо не папала ў рукі „чразвычайкі“, і з асаблівай ласкавасьцю адказаў яму: „Надта вам дзякую... Добра, добра“.. — „А грошы?“—спытаўся вучань.—„Я йшчэ ня ведаю“... — адказаў Абдзіраловіч. — „Дык вы йшчэ рэнегат... Я йзноў памыліўся“, — злосна буркнуў яму Сухавей, кінуў іх, адыйшоў ад рашоткі на нары, сеў там і больш не падыйшоў, як ні прасіў яго Мікола «быць чалавекам».

Вартаўнік-чырвонаармеец з увагай слухаў іхную гаворку, а потым прыхіль-

на ухмыльнуўся і сказаў: „Памужыцку гамоніце, а йдзіцё проці народа“.—„А вы самі адкуль?“—спытаўся ў яго Канцавы.— „А з С-кай воласьці, калі ведаеце“. — „О, ведаем! Таварыш Сухавей! — гукнуў ён хлопца,—з тваёй, братка, воласьці чалавек“. Вучань не адгукнуўся. — „Ен сярдзіты,—сказаў вартаўнік;—з гарэцкіх студэнтаў, я пазнаў па форме“...

На тым і скончылась пабачаньне. Абдзіраловіч намагаўся заспакоіць свайго любага Міколу, ды той мала няў веры ў яго няпэўныя словы.

Дальш за гэтыя дні падзеі раскаціліся шыбкім клубком.

Глаўнай навіной для ўсяго N была страшная і загадковая сьмерць комуніста Гаршка, каторага знайшлі на яго кватэры зарэзанага, а з запіскай, пісанай яго рукою, каб нікога ня вінавацілі ў яго сьмерці.

У газэтах нічога ня было друкована, але пераказы што раз болей страшныя і фантастычныя аб сьмерці „кульгавага“ плылі сярод людзей.

На другі дзень пасьля таго сьмерці, ўвечары, Гарэшка прыйшоў да Абдзіраловіча, сеў проці яго за стол, закурыў цыгару і сказаў:

— Гэта я зарэзаў яго...

— Дык што вы ад мяне хочаце? — сказаў Абдзіраловіч, вытрашчыўшы во-

чы, і пачуў, як пасьцюдзянелі яго пальцы.

— Хочу, каб вы паслухалі, што я кажу.

— Я слухаю...

— Я меў загад якім толькі магла способам вывезьці з Бальшавізіі аднаго друзьленькага, старэнькага архірэя і яго двух манахаў. Я здолеў іх перавезьці сюды з Масквы. Патрэбны былі толькі перапускі да дэмарк-лініі. Нам не пашчасьціла. Па нейчыму даказу іх забралі, білі, укінулі ў „чразвычайку“. Я быў у ласцы у нябожчыка Гаршка. Заслужыў гэтую ласку цэлымі цэбрамі густой, запечанай, чорнай крыві паўстанцаў. Адноўчы Гаршчок запрасіў мяне паглядзець на нешта прыемнае. Ен павёў мяне у „чразвычайку“, гдзе начальнікам—яго прыяцель-латыш, сын быўшага прыказчыка князёў Гальшанскіх. Нас завялі у цёмны склеп, гдзе было толькі трое гэтых манахаў, бо звычайна арыштаваных адсылаюць у вастрог. Гаршчок пераказаў мне, каб чулі й манахі, цэлую гісторыю, як яны яго некалі пакрыўдзілі ў манастыры. Потым ён пляваў ім у твары, зьдзекаваўся, а потым мы выйшлі. Зноччы ўчора... ці сяньні, як гэта выходзіць... я прыйшоў падзякаваць яму за ласку і прыемнае зрэлішча. Выслаўшы Ахмета, запёршы дзьверы,

я зламаў яго, забіў рот, зьвязаў і сьцягнуў у склеп,—ведаеце.. робяць тут такія пад кватэрамі... Прынёс туды паперу, чарніла. Посьле нядоўгага падпаліваньня яму пятак ён згодзіўся напісаць усё, што я прадыктаваў: каб далі перапускі і інш. Праўда, ён зробіў спробу паўстаньня: кінуўся на мяне з асадкай і зламаў пяро аб лоб, хацеў выкаліць вока... во, бачыце знак? Але я лёгка сьцішыў паўстанца і ўспамянуў яму, як мы сьцішалі мужыцкае паўстаньне ў некаторых паветах. Ен прызнаўся, што ён мізэрны паўстанец. Затым я прынёс колькі трэсачак з лучыны, шкумацьця паперы, запаліў другую сьвечку, сеў побач на нейкую калодачку і, гледзячы на зьвязанага, як цяпер на вас, пераказаў яму цікаўную гісторыю з жыцьця майго брата, якая трапілась у слаўным чырвонай славаю Кронштадце... Гэта было зараз посьле соцыяльнай рэволюцыі Адну таварыш-простытутку, маю знаёмую, чырвоныя матросы запрасілі да сябе на баль. У вадным антракце кавалер гэтай дамы запрасіў яе на гарбату і павёў у трум. Там ляжаў на сьпіне, голы і прыбіты к падлозе рукамі і нагамі, зусім маладзенькі і прыгожанькі мічман, а на голых грудзёх у яго гарэў грудок трэсак і стаяў саганок з вадою, каб зварыўшы піць гарбату... Пераказуючы гэта, я зь-

дзёр вопратку з грудзей Гаршка, насыпаў на касматае цела трэсак, кавалкаў паперы і сказаў, што „ну, зараз падзівуюсь, ці добра выглядала вогнішча на грудзёх у майго брата“...

Капітан наліўся крывёю, дрыжачай рукой адарваў канец цыгаркі і казаў далей:

— Тут Гаршчок неўспадзеўкі для мяне самлеў, і я, замест таго, каб паліць яго, адліў вадою, потым вывалак нагару, у пакой, паклаў на пасьцелю і брыт-вай, каб доўга ня мучыўся, зарэзаў яго. Ен ляжаў у крыві—кароценькі, з падагнутаю кульгаваю нагой...

І Гарэшка і Абдзіраловіч маўчалі доўга. Аж у дзьверы стукнулі. Капітан спакойна адчыніў іх і ўпусьціў нейкага запыханага чырвонаармейца. Потым узяў шапку і сказаў, махнуўшы на таго, каб сказаў сваё посьле за яго:

— Ну, аставайцеся здаровы, таварыш Абдзіраловіч! Можа яшчэ калі а калі сустрэнемся. Вы пачынаеце беларусіцца, а я, прызнацца, памагаю цяпер Гальшанскаму, а ён якраз працуе сярод беларусаў, *там.* Надта ж, надта вам дзякую, што ўважна слухалі, бо так мне палягчэла, быццам быў запэцканы ды й вымыўся у чысьценькай вадзіцы.

І ён пайшоў.

— Таварыш!—шыбка загаманіў но-

вы госьць,—я прыйшоў сказаць, каб ратавалі і свайго і майго таварыша. Той, гарэцкі студэнт заўчора ўцёк з вастрога, калі вартаваў мой таварыш з С-кай воласьці, дык і яго цяпер заарыштавалі. А таго вашага, што застаўся, сяньні ўноччы павядуць некуды, ёсьць ужо прыказ... Ратуйце іх, я нічога ня ўмею...

— Божа мой! Што ж я ўмею!? — мімаволі застагнаў узварушаны Абдзіраловіч і схапіўся за галаў.

... У гэты сам вечар Іра выпраўляла ў далёкую дарогу, за дэмарк-лінію Сухавея, каторы з рызыкай забегся да дзяўчыны.

Вучань нязграбна й борзда хадзіў, безперастанна, ад кута да парога, пакуль яна складала яму нешта ў хатылёк, круціў пачырванелымі, запалёнымі вачмі то на партрэт Янкі Купалы, то на вакно, за якім чарнеўся мак і бялелася табака, і гаварыў, хапаўся, як у трасцы, ды зьбіваўся і чапляўся за стул сваімі запыленым ботамі.

— Што? Сяброўка думала, што я пакладуся на помач гэтага рэнегата? Яшчэ няведама, як ён паможа сябру Канцавому. Што? ён казаў вам, што мае „дзьве душы“?... І вы яго бароніце? Дарма! Гэта ня „дзьве душы“, а гэта... гэта... — хлапец круціў рукамі, — гэта расхрыстанасьць, разьлезласьць, мякка-

целасьць... нешта для мяне гідкае, сьлізкае Гэтыя выродкі губяць бацькаўшчыну, як і ўсякія ворагі-чужынцы... Эт, дрэнь.. Што? Ужо! Гатова?

Яна маўкліва падала яму хатылёк. Ен узьдзеў яго на плечы, схапіў кіёк, памкнуўся некуды ў бок, потым ізноў да яе.

— Ну, аставайцеся здаровенькі, сяброўка! Не закідайце працы!

Ен нязручна неяк працягнуў руку, ды яна схапіла яго за плечы, прыцягнула да сябе, пацалавала раз і ў другі і задушаным ад сьлёз голасам шаптала:

— Не... не, браточку, не закіну...

— Не прапускайце, ня выходзьце!— крыкнуў з парога. І яна глядзела у вакно, як схаваўся за яблынкамі, на мяжы, сярод канапеляк, у цямноце вечара зусім блізкай восені.

Села ў плеценае крэсла і плакала горка адна.

У расчыненае вакно плыло сьвежае паветра і пахла табака.

XXIII.

Той жа начы капітан Гарэшка шчасна пакінуў N і паехаў таксама ў бок дэмаркацыйнай лініі, згубіўшы пакуль што усякую надзею на вызваленьне чарняцоў з „чразвычайкі“.

А к чароднаму дню „савет“ пры-

значыў урачыстыя хаўтуры няшчаснага рэзаніка. Усялякія заняткі ў установах забараняліся; савецкія служачыя мелі загад явіцца на хаўтурную працэсію. І дзень задаўся добры: сонечны і цёплы.

Абдзіраловіч прашнуўся вельмі позна, а ў радасным настрою. Ня піўшы гарбаты, сеў ён, хацеў хутчэй напісаць Сакавічанцы пісьмо, з добрымі навінамі аб іх справе, і таксама бегчы туды. Не загаду баяўся, а самаму карціла падзівіцца на гэтыя хаўтуры. Учора ня трапілась пагаварыць з Васілём аб сьмерці Карпавіча, неяк не насьмеліўся ён пачаць аб ёй гутарку, а хацелася ведаць, як той думае, дык цягнула да яго. Васіль быў учора смутны, але на гэта ў яго шмат прычын,— ня дзіва.

Абдзіраловіч жа прашнуўся вот спакойны і навет трошку вясёлы. Сам сабе здіваваў, што ўчора ніяк ня мог абдумацца, уцяміць усё-чыста, а сяньні, як агледзіўся, дык і думаць няма чаго: усё добра... Праўда, яшчэ мітусіўся абраз налітага крывёю Гарэшкі, ды гэта здавалася нейкай няпраўдай, плыло як ува сьне, як у тумане. Гэта ня тое, што важна для яго. А для яго важна, што выпусьцяць добрага, слаўнага Міколу, і ён зараз напішаць аб гэтым Сакавічанцы. Як глыбака адчуваецца радасьць пасьля гора! Як цяпер люба глядзець на сонечнае вясельле ваконных шы-

баў і залаты стоўб пылінак, што йграе ад іх—да зямлі. А як было прыкра! Гэта ж яшчэ ўчора сядзеў тут і казаў такое нядобрае капітан. І ўчора бег ён сам з тым запыханым чырвонаармейцам шукаць ратунку ў Васіля. Знайшлі яго ля кватэры, на вуліцы. Стаяў Васіль пад дрэвам, прыхінуўшысь к загарадцы; схаваўсь у цямноту ад сьвятла лямпы з нечыйга вакна і ў нейкай задуме, у вадзінокай засмучонасьці глядзеў на неба, на зоркі. Але маладзец Васіль! Адразу пакінуў сваю засмучонасьць і аж шыбчэй за іх пабег з імі ў вастрог. Ня гледзячы на позны час, дабіўся да памошніка начальніка вастрога, таварыша Кірдзюшкі, і даведаўся праўды. Дай Бог здароўя Васілю! Ен так насеў на гэтага Кірдзюшку, што той ня ведаў, як адчапіцца, і супакоіў іх, што „арыштаваны Канцавы за чразвычайнаю комісіяй ужо ня лічыцца, а перадалі яго N-му рэвалюцыйнаму трыбуналу,—значыцца, справа яго ня страшная, прынамсі да сьценкі не паставяць“. Ен сказаў яшчэ, што „вось дзеля таго, што гэты арыштант ня важны, яго і пераводзяць у быўшы арэсны дом, а стуль і зусім пусьцяць на волю да суда“.

Абдзіраловіч дастаў скрыначку з пісьмамі, паперaю і канвэртамі, гдзе таксама ляжаў яго георгіеўскі крыж, фотографічныя картачкі знаёмых і яшчэ сьвежы барвісты кляновы лісьцік, той, што яна пада-

равала. Узяў яго, паглядзеў, падумаў, адылі пацалаваў. Потым доўга разважаў (з прыкрасьцю, што мала, як назло, часу), як зьвярнуцца да яе на пісьме. — „Паважаная? Глыбокапаважаная?.. Ці ўзяць ды й проста чыркнуць: любая Іранька! Не, ня можна, пакрыўдзіцца, бо адчуе фальш і палічыць за фамільярнасьць“. Аж тут пачуўся тупат у перадпакою і ў дзьверы нехта заляпаў. Абдзіраловіч спадзяваўсь, што нясуць гарбату, ды памыліўся: то быў Васіль.

— Даруйце, што неўпару. Пішаце нешта?

— Ага, пісьмо да той дзяўчыны, што казаў вам.

— Ну, пішыце, я бунтаваць ня буду,—сказаў ён і сеў ля столу. Быў яшчэ смутнейшы, чымся ўчора.

— Не, я посьле дапішу, а цяпер жа трэба йсьці на хаўтуры.

— А чый у вас хрэсьцік? Ваш? Раней ніколі не хваліліch. За што вам далі?

— Так сабе, нізавошта.

— Ну, а ўсё-ж такі?

— За ўзьведкі. Я такі чалавек: пасылаюць—пайду, але сам ніколі не наб'юся, каб мяне паслалі. Так, няведама за што, і ў героі празьвялі. Але гэта, казаў той, ня геройства.

— Як хто уважае...

— Чаму так невясёлы, Васіль, а?

— Няма прычыны быць вясёлым, калі ўсюдых адна фальш.

— Э, ці варта прымаць к серцу? Я за вайну так атупеў, што да ўсякай фальшы прызвычаіўся,—сказаў Абдзіраловіч і шчупянуўся, што пачуў сябе атупелым (ды й то ня надта) толькі цяпер, сказаўшы гэтыя няшчырыя словы.

Васіль маўкліва падаў яму сяньнішнюю газэту, друкованую чырвоным з чорнымі жалобнымі рамкамі. Буквы пазьліваліся, дык мітусіліс уваччу, а чорныя рамкі здаваліс сінімі. Абдзіраловіч праглядзіў колькі радкоў і пачуў сорам і прыкрасьць, бо шмат напісалі там красамоўнае лухты і проста маны пра комуністычную дзеяльнасьць нябожчыка.

— Ну, можа, пойдзем на хаўтуры?— ціха папытаўся Васіль,—ай вы яшчэ ня сьнедалі? Праспалі свой самавар. Дык пойдзем да мяне, я пакінуў яшчэ гарачы.

Абдзіраловіч з агідаю кінуў чытаць, апрануўся, і яны пайшлі.

Радаснае, цёплае сьвятло залівала вуліцы, блішчэла на плінтусовых тротуарах, трамвайных рэйках і вокнах дамоў. Крамы і ўсё усюдых было зачынена, як у сьвята; з дамоў патроху высыпаў рабочы народ, схадзіўся, гаманіў, строіўся на хаўтуры, быццам салдаты на парад. З Зарэчча і Слабады ішлі кучкамі прыбраныя работнікі з чырвонымі стужачкамі на грудзёх;

яны прыстоівалі на рагу і грудам чыталі налеплены на сьцены цэрэмоніал пахаваньня: гдзе каму схадзіцца і адкуль і калі выхадзіць. Ішоў чырвоны баталіён з аркестрам музыкі, прамчаўся аўтомобіль з дубовым вянком, зараз мелі пачаць вынас.

Абдзіраловіч хацеў цяпер жа зайсьці паглядзець на нябошчыка, ды Васіль не пайшоў.

— Я быў,— казаў ен;—ну што там: стаіць пачэсная варта, і больш нічога. Ахмет плачаць, жаліцца, што века трупы ніяк не прыстаець, бо нага сагнутая стаіць высака.

Калі яны прыйшлі на васілёву кватэру і селі піць гарбату, у гаспадынінай палавіне узьняуся дзяціны скогат.

— Чэкго ж ты хцэш? Чэкго?—крычэла на дзіцёнка радня гаспадыні, бежанка-полька.—Не кшыч, бо вшыстко рувно ніц не мам ці даць, ну! Мільч!

Васіль пачырванеў, схапіў акраец хлеба, адкроіў ськібку і пабег. Абдзіраловіч чуў, як ён за дзьвярмі сустрэўся з гаспадыняй, і яна быццам пярэчыла, быццам паддавала ахвоты:

— Што пан робіць? Ці ж так можна? Заўжды увесь паёк аддасьцё Юзіку... Далібог нам так сорамна, што ня ведаем нават, як і дзякаваць пану.

Абдзіраловіч чуў, як яна зашлёпала пантофлямі, а Васіль пабег к дзіцёнку.

З вуліцы даляцела музыка, бубен цяжка вухаў. Працэсія ўжо кранулась ад кватэры нябожчыка. Абдзіраловіч адчыніў вакно і пачуў засмучона-паважныя і прыгожыя гукі хаўтурнага марша. Чорны мурашнік людзей з чырвонымі штандарамі, з грознымі напісамі рынуў па вуліцы. Далёка там плыла адчыненая труна з нябожчыкам—на плячох у работнікаў, а сьледам гутаўся катафалк. Гукі марша усё дужэлі і бальней хапалі за душу засмучона-паважным, накановаными.

КАНЕЦ.

U0000001956294